

โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัย
ประวัติศาสตร์ไทย

ประวัติศาสตร์ไทย : บทสำรวจสถานะความรู้
ฉลอง สุนทราวาณิชย์ และ คณะ

เกษมสุข นุ่มนนท์ บรรณาธิการ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

เล่มที่ 3

โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

สถานภาพของความรู้ทางประวัติศาสตร์เรื่องรัฐและรัฐบาลไทย

นณรินทร์ เมฆไตรรัตน์

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง "สถานภาพของความรู้ทางประวัติศาสตร์เรื่องรัฐและรัฐบาลไทย"

การศึกษาวิจัยนี้ มุ่งสำรวจและประเมินสถานภาพของการศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์ รวมทั้งในทางรัฐศาสตร์ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ "รัฐและรัฐบาลไทย" ในฐานะที่หัวข้อดังกล่าวมีความสำคัญ และเป็นแกนกลางของการศึกษาประวัติศาสตร์ทางการเมืองของไทย ในการศึกษาวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้ทำการวิจัยอย่างสำคัญในสองด้าน ด้านหนึ่งคือ การประเมินสถานภาพความรู้ของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทยในภาพรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่มีผลกระทบ และมีปฏิสัมพันธ์ต่อการวางหลักแนวคิดที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการวิจัยทางประวัติศาสตร์การเมืองกับในด้านที่สอง ได้แก่การประเมินสถานภาพของผลงานการศึกษาวิจัยที่มีรูปธรรมอย่างเฉพาะเจาะจง รวม 18 หัวเรื่อง ซึ่งผู้วิจัยจัดแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มย่อย ได้แก่ หัวเรื่องที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างส่วนบน เกี่ยวข้องกับโครงสร้างส่วนกลาง และเกี่ยวข้องกับโครงสร้างส่วนล่างของรัฐและรัฐบาลไทย

ผลของการศึกษาวิจัยพบว่า วิชารัฐศาสตร์ไทย แม้ว่าจะสามารถสืบค้นได้ยาวนาน แต่ในทางปฏิบัติจริง วิชารัฐศาสตร์ในฐานะที่เป็น "เครื่องมือ" ของการวิเคราะห์หาความรู้ นับเป็นสิ่งใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วงของการสถาปนามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง สืบเนื่องมาจนถึงมีการจัดตั้งคณะรัฐศาสตร์ขึ้นที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในระหว่างปี พ.ศ.2491-2492 อย่างไรก็ดี นับตั้งแต่ช่วงทศวรรษที่ 2490 เป็นต้นมาตราบจนปัจจุบัน การศึกษาวิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทย ได้ตกอยู่ภายใต้กระแสทางวิชาการของอเมริกัน อย่างเห็นได้ชัด ดังนั้น แนวความคิดของวิชารัฐศาสตร์แบบอเมริกัน เช่น การพัฒนาทางการเมือง วัฒนธรรมการเมือง เป็นต้น จึงได้เข้ามามีอิทธิพลต่อการศึกษาวิจัยทั้งในทางรัฐศาสตร์ และในทางประวัติศาสตร์การเมืองของไทย เป็นระยะๆ

ลักษณะเด่นของพัฒนาการของวิชารัฐศาสตร์ไทยยุคใหม่ พบว่า ได้เคลื่อนตัวไปอันเนื่องมาจากการถ่ายโอนแนวคิดและศัพท์ทางวิชาการรัฐศาสตร์เข้ามามีการวิจัยอย่างหนึ่ง และเกิดขึ้นเพราะมีการเปลี่ยนรุ่นนักวิชาการ รวมทั้งการที่มิ้นักวิชาการชาวต่างประเทศ เข้ามาศึกษาวิจัยเรื่องรัฐและรัฐบาลไทย ซึ่งก่อให้เกิดการศึกษาที่เปรียบเทียบกันในอีกประการหนึ่ง

ในส่วนของการสำรวจและการประเมินการวิจัยหัวเรื่องย่อยๆ รวม 18 หัวเรื่องนั้น ผู้วิจัยพบว่า การศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างของรัฐและรัฐบาลส่วนบน มีความก้าวหน้าและงอกงามมากที่สุด โดยที่ลักษณะเด่นของการศึกษาในส่วนนี้ คือการสืบทอดการศึกษาและแนวคิดในแบบเดิมๆ ซึ่งเชื่อหรือมองว่ารัฐไทยเป็นรัฐบาลรวมศูนย์ ปรากฏว่ายังคงเป็นแนวมองที่มีความสืบเนื่อง โดยมีอิทธิพล และเป็นฐานคิดของคำอธิบายต่างๆ ในสมัยปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี ได้มีแนวคิดใหม่ๆ ที่ว่าด้วยรัฐและรัฐบาลไทยแบบอำนาจกระจาย ปรากฏขึ้นมาประชันขันแข่ง กระนั้นก็คือแนวคิดและคำอธิบายในแบบหลังยังคงอยู่ในช่วงของการก่อรูปเท่านั้น

การศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างของรัฐและรัฐบาลในส่วนกลาง และส่วนล่าง พบว่ามีความล้าหลังอยู่มาก อันเนื่องมาจากมีงานวิจัยในปริมาณที่น้อยอย่างหนึ่ง นักวิจัยชาวต่างประเทศเอง ก็มีข้อจำกัดและไม่ได้ให้ความสนใจที่จะเข้ามาทำการวิจัยอีกอย่างหนึ่ง รวมทั้งการที่นักวิชาการชาวไทยเอง ก็ยังคงรักษาแนวคิดและคำอธิบายในแบบเดิมๆ ไว้อย่างเหนียวแน่น ข้อสรุปข้างต้นนี้ พิจารณาได้จากเนื้อหาของงานวิจัยในหัวเรื่อง การปกครองท้องถิ่นที่เป็นทางการ การวิจัยเรื่องตำรวจ การศึกษาเรื่องพรรคการเมือง ระบบรัฐสภาของไทย การเลือกตั้ง ระบบกฎหมาย วัฒนธรรมการเมือง และความคิดการเมือง ซึ่งมีสถานะกระจัดกระจาย กล่าวคือ ไม่มีข้อสรุปของความรู้ที่เป็นระบบมากเท่ากับการศึกษาวิจัยเรื่องรัฐไทยในภาพรวม การศึกษาเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์ รัฐบาล ระบบราชการ ทหาร และนโยบายต่างประเทศ (ซึ่งเป็นเนื้อหาหลักๆ ที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างส่วนบนของรัฐและรัฐบาล)

อย่างไรก็ตาม สถานภาพความรู้เรื่องรัฐและรัฐบาลในภาพรวม ไม่เพียงต้องการงานวิจัยในส่วนโครงสร้างส่วนกลาง และโครงสร้างส่วนล่างในปริมาณที่เพิ่มเติมมากขึ้นเท่านั้น หากยังต้องการความพยายามที่จะสังเคราะห์ หรือประมวลองค์ความรู้จากโครงสร้างส่วนบน โครงสร้างส่วนกลาง และโครงสร้างส่วนล่างให้ประสานเข้าด้วยกัน เรื่องนี้นับเป็นภาระงานที่ทั้งนักทฤษฎีและนักทฤษฎีการศึกษาวิจัยเรื่องรัฐและรัฐบาลไทยที่จะกระทำต่อไปในอนาคต

Abstract

Research Topic:

"State of Historical Studies on the Thai State and Government"

This research intends to assess the state of historical studies upon the subject of the "Thai state and government" as being the most important as well as a core topic of all writings relating with the political history of Thailand. Having such purpose in mind, the researcher then divide the intensive survey into two parts. First, the development of the so-called "political science" in Thailand has to verify, especially of those having grounded some notions that have been useful and could apply to the historical research on Thai studies. And, secondly, the survey literature covers over all 18 topics which structurally categorized into 3 domains, i.e. the higher or the super structure, the intermediate structure, and the lower or the base structure of the Thai state and government.

This research found out the so-called modern political science in Thailand as a discipline of studies is a new invention, starting from the establishment of the University of Moral and Political Science in 1934 and being transformed to be a new institution, namely the Faculty of Political Science of both at the Chulalongkorn University and at the Thammasat University during 1948-1949. Coincidentally, American scholarship has strongly influenced political studies in Thailand since the 1950s onwards. Thus, we saw the new concepts of political science, such as notion of political development and political culture, directly has been conveyed and framed the research work of the Thai political history step by step.

The development of political studies in Thailand during the modern period have been moved in some occasions because of (1) the transmission of some Western political ideas into Thai society ; (2) the generation of scholars having changed from time to time , and (3) the coming of foreign researchers who could create either supportive or competitive works with the Thai political researchers.

In the part of an intensive survey over all 18 topics divided by the three structural categories, this study found out the big progress of works having done upon the topics related to the super structure of the Thai state and government. Together with remarkable numbers of works, somehow, the old conception of the Thai monocratic state have been lengthened and complicatedly modified with the very little challenge from the new perception of Thai pluralist state.

The historical studies of the intermediate and the lower structure of the Thai state and government have slowly developed. As we can see from the appendicies, there are very small number of works, limitation of foreign scholars involving in such fields, and the majority of work by Thai researchers showing the traditionalist style of studies. Such mentioned remarks could clearly observe in details from the weak and scarce lists of works on the subject of formal local government, police, political parties, parliamentary system, electionsystem, legal system, Thai political culture and political thoughts at the intermediate and lower levels. Meanwhile, the strong and large lists with the systematic knowledge on the topic of Thai state in general, Thai monarchy, Thai government, Thai bureaucracy, Thai military, interest groups as well as foreign policy are prominent.

Last but not least, the holistic picture of the Thai state and government needs an endeavour to portray, particularly the constructing synthesis of knowledge of the higher structure with the intermediate and the lower levels of government. This might be the hard, arduous, perhaps, end-less burden to the capable researchers upon the topic of the state and government of Thailand in the coming future.

สถานภาพของความรู้ทางประวัติศาสตร์เรื่องรัฐและรัฐบาลไทย

นกรินทร์ เมฆไตรรัตน์

คณะรัฐศาสตร์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

รัฐและรัฐบาล (state and government) ในฐานะที่เป็นหัวข้อของการศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์การเมืองของไทย ซึ่งมีสำคัญหัวข้อหนึ่ง โดยทั่วไปแล้ว คงจะพูดได้ว่า เป็นเรื่องที่ได้มีการเปลี่ยนแปลง ทั้งที่เป็นวิวัฒนาการสืบเนื่อง กล่าวคือ มีความรู้เรื่องอย่างมากในบางช่วงเวลา และมีความเสื่อมคลายถดถอย รวมทั้ง ได้หวนกลับมารู้เรื่องขึ้นใหม่ในบางช่วงเวลา และในประการสำคัญต่อมา คือ ในตลอดระยะเวลาของพัฒนาการดังกล่าว ได้มีการประดิษฐ์แนวความคิด มีการสร้างความรู้ความเข้าใจ เครื่องมือ และมโนทัศน์ใหม่ๆ ขึ้นตามกระแสพลัง และตามความเคลื่อนไหวในความรู้ทางสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งโดยผลของการศึกษาวิจัยในเรื่องที่มีความสัมพันธ์ต่อกัน ซึ่งหากจะกล่าวเฉพาะส่วนที่มีความสำคัญอย่างที่สุดแล้ว เราสามารถจัดแบ่งปัจจัยที่อยู่แวดล้อมและมีอิทธิพลต่อพัฒนาการของเรื่องดังกล่าว ออกได้เป็นสองประการด้วยกัน

ในประการแรก เป็นกระแสพลังความรู้ของการศึกษา "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทยโดยรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วิชารัฐศาสตร์ที่มีการเรียนการสอน และมีการวิจัยกันอย่างแท้จริงในสถาบันการศึกษาของไทย (มิใช่เป็นวิชา "รัฐศาสตร์" ที่มีการเรียนการสอนกันในช่วงประเทศ หรือมีปรากฏอยู่แต่เฉพาะในหนังสือตำราภาษาต่างประเทศโดยไม่มีการเรียนการสอนอย่างแท้จริงในประเทศไทย) กับในอีกประการหนึ่ง เป็นการสะสมพอกพูนของผลงานการศึกษาวิจัยในหัวข้อเฉพาะที่เป็นเรื่องปลีก ๆ หรือเป็นเรื่องย่อย ๆ ที่แม้ว่าส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นการผลิตซ้ำในความรู้เดิมๆ กล่าวอธิบายเรื่องเดิมๆ (เช่น พัฒนาการของระบอบประชาธิปไตยไทย การล้มลุกคลุกคลานของระบอบรัฐธรรมนูญ การเมืองระบอบอำมาตยาธิปไตย เป็นต้น) แต่ในบางครั้งก็ปรากฏว่า ได้มีการสร้างสรรค์แนวมองปัญหา มีการใช้ภาษา แนวคิด มีการต่อยอดประเด็น มีการขยายความของข้อมูล รวมทั้ง ได้มีการสร้างข้อสรุปใหม่ๆ ขึ้นอยู่เหนือบทสรุปของการศึกษาวิจัยหัวข้อเฉพาะเจาะจงของเรื่องใดเรื่องหนึ่ง

ดังนั้น การศึกษาเพื่อการประเมินสถานภาพของการศึกษาเรื่องรัฐ และรัฐบาลไทยใน ที่นี้ผู้เขียนจึงมีแนวพิจารณาประเด็นปัญหา โดยแบ่งเนื้อหาเพื่อการประเมินการศึกษาวิจัยเรื่องดังกล่าวออกเป็น 3 ระดับ หนึ่ง คือการประเมินสถานภาพความรู้ของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทยในภาพรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในส่วนที่มีผลกระทบ รวมทั้ง ที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อการวางหลักคิด และได้วางแนวทางให้ผู้ศึกษาสามารถนำไปประยุกต์ใช้ทำการวิจัยหัวข้อหนึ่งใดในทางประวัติศาสตร์การเมืองของไทย กับสอง ได้แก่ การประเมินสถานภาพของผลงานการศึกษาวิจัยที่มีรูปธรรมอย่างเฉพาะเจาะจงเป็นเรื่อง ๆ หรือเป็นกลุ่ม ๆ ไปว่ามีวิวัฒนาการและความเป็นมาอย่างไร และสาม คือการพิจารณาเพื่อการชี้ให้เห็นประเด็นปัญหาในเชิงคุณค่าลงไปว่าส่วนที่หนึ่งกับสอง มีปฏิสัมพันธ์กันหรือไม่ อย่างไร มีหลักความรู้เรื่องอะไรที่ส่งผลกระทบต่อเนื่องมาเป็นระยะๆ คือก่อให้เกิดการทำงานวิจัยอย่างเป็นจริงเป็นจัง เรื่องใดมีผลกระทบไม่มากนัก และเรื่องใดที่ยังไม่ก่อผลกระทบ คือ ยังไม่ได้มีการสร้างงานวิจัยที่ใช้ข้อมูลเชิงประจักษ์ (empirical research) ในสังคมไทยขึ้นตามแนวคิดนั้นๆ เลย

ในขณะที่เดียวกัน เราก็ควรจะพิจารณาไปพร้อมๆ กันด้วยว่า หัวเรื่องของการศึกษาใด ที่แม้ว่าจะมีการศึกษาวิจัยกันในรายละเอียดเป็นจำนวนมาก แต่ก็ยังขาดมิติของชี้ให้เห็นประเด็นปัญหาที่ควรจะต้องอธิบายอย่างจริงจังและลุ่มลึกต่อไปในทางวิชาการ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาในทางปรัชญาความคิด รวมทั้ง ในเรื่องของแนวความคิดทางการเมือง ประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับลักษณะของพัฒนาการทางการเมือง การสร้างสถาบันการเมือง วัฒนธรรมการเมือง ฯลฯ ซึ่งควรส่งเสริมสนับสนุนให้มีการยกระดับของคำอธิบายนั้นๆ ขึ้นไป กล่าวคือ ควรให้คำถามและปัญหาการวิจัยมีความสลับซับซ้อนขึ้น มีการใช้แนวคิดทฤษฎีมากขึ้น สนใจแบบแผนทั่วไปมากขึ้น ฯลฯ ตามระดับความก้าวหน้าของภูมิปัญญาความรู้ ในทางวิชาการ รวมทั้ง ตามระดับของการพัฒนาประเทศชาติโดยรวม (ดูแนวคิดเรื่องดังกล่าวจาก Winch, 1990 และ Zuckerman, 1991) (1)

เป็นการแน่นอนว่า ในการศึกษาค้นคว้า และพิจารณาประเด็นปัญหาทั้งสามระดับลงไป ในรายละเอียด ก็คงจะมีความคิดความอ่าน ประสบการณ์ อารมณ์ความรู้สึก รวมทั้ง ความมี "อคติ" ของผู้วิจัยปะปนและประกอบอยู่ด้วยจำนวนหนึ่ง แต่เนี่ย ก็คงจะเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงได้ยาก อันเนื่องมาจากสภาพธรรมชาติของการศึกษาวิจัยในหัวข้อเรื่องนี้เอง ที่มุ่งให้ผู้วิจัยทำหน้าที่เป็นผู้ประเมินองค์ความรู้อย่างหนึ่ง กับทำหน้าที่รวบรวมประเด็นปัญหาของการวิจัย ทั้งที่ได้ทำกันมาแล้ว และที่ยังกระทำค้างอยู่อีกโสดหนึ่ง เหตุผลก็คงเป็นเพราะในการประเมินสถานภาพความรู้ และการตัดสินใจเรื่องต่างๆ ข้างต้น ก็ยังคงมีความจำเป็น และหลีกเลี่ยงได้ยากต่อการใช้คุณค่าและประสบการณ์ "ส่วนตัว" (ของผู้วิจัย) หากเราต้องการคิดคำนึง และการไตร่ตรองถึง "ความก้าว

หน้าของวิทยาการ" ที่จะพึงเกิดขึ้นอย่างพอกพูนสะสมต่อไปในวันข้างหน้า อย่างไรก็ตาม การเก็บข้อมูลในจำนวนที่มากพอ ความระวังระไวต่อเป้าหมายของการศึกษา และต่อ "การเมือง" ของการศึกษา การวิพากษ์หลักฐานข้อมูลอย่างรอบด้าน ทั้งที่ปรากฏอย่างเปิดเผย และแอบแฝง อยู่ในการใช้ข้อมูล และอยู่เบื้องหลังการประยุกต์ใช้ทฤษฎีต่างๆ ดังกล่าวทั้งหมดควรรวมเข้าด้วยกัน ก็คงจะมีส่วนช่วยให้มีการลดทอน "อคติ" และขจัดความไม่เป็น "กลาง" ของงานวิจัยนี้ลงไปได้บ้าง อย่างน้อย ก็ในระดับหนึ่งเลยทีเดียว

ภาคที่หนึ่ง: พัฒนาการของวิชารัฐศาสตร์ไทย และผลต่อการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการเมืองไทย

นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงช่วงทศวรรษที่ 2490 เมื่อพิจารณาโดยภาพรวมแล้ว เราอาจกล่าวได้ว่าภายในสังคมและแวดวงทางวิชาการของประเทศไทยได้มีผลงานการศึกษา และค้นคว้าทางด้าน "รัฐศาสตร์" ปรากฏอยู่บ้าง โดยเป็นผลงานของชนชั้นนำ และของปัญญาชน เพื่อการตอบสนองแนวโน้มนโยบายของชนชั้นผู้ปกครองในสมัยช่วงสมัยนั้นๆ เป็นสำคัญ ตัวอย่างเช่นในสมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงปี พ.ศ. 2475 ซึ่งเป็นช่วงสมัยของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (absolutist state) ผลงานของการศึกษาทางด้าน "รัฐศาสตร์" ก็ได้มุ่งเน้นที่จะสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ให้บังเกิดขึ้นอย่างโดดเด่น ในฐานะที่องค์พระมหากษัตริย์ทรงเป็น "ศูนย์กลาง" ของการรวมอำนาจแบบใหม่ และทรงเป็นองค์ประธานของการบริหารราชการแผ่นดิน งานศึกษาทางรัฐศาสตร์ในช่วงสมัยนี้ ตัวอย่างเช่น พระราชพิธีสิบสองเดือน ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องปลูกใจเสือป่า และเที่ยวเมืองพระร่วง ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งพระนิพนธ์จำนวนมากของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อย่างเช่น ไทยรบพม่า และประชุมพงศาวดาร เป็นต้น ในระยะถัดมาเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 เกิดขึ้นแล้ว ชนชั้นนำยุคใหม่ในสมัยนั้น อาทิเช่น หลวงวิจิตรวาทการ ขุนวิจิตรมาตรา หลวงสารานุประพันธ์ พระยาอนุমানราชชน ฯลฯ ก็ได้ผลิตผลงานทาง "รัฐศาสตร์" ที่มุ่งตอบสนองลักษณะการปกครองแบบใหม่ เน้นโครงเรื่องที่ว่าด้วยความเป็นมาที่ยิ่งใหญ่ของ "ชนชาติไทย" โดยมีการผลิตงานเขียนทางประวัติศาสตร์ในแบบพรรณนาขึ้นเป็นจำนวนมาก กล่าวได้ว่าในยุคสมัยก่อนปี พ.ศ. 2490 ยังไม่มีงานศึกษาทางด้านรัฐศาสตร์และประวัติศาสตร์การเมืองที่มุ่งแสวงหาความรู้ใหม่ๆ อย่างเป็น "อิสระ" จากอำนาจทางการเมืองและการครอบงำของชนชั้นนำเป็นงานเขียนที่ปราศจากแนวคิด ไม่มีการอ้างอิงถึงกรอบทฤษฎีต่างๆ (ซึ่งในแวดวงวิชาการของมหาวิทยาลัยในสังคมตะวันตกใน

ยุคสมัยเดียวกัน ได้กระทำกันเป็นปกติอยู่แล้ว) การค้นคว้าหาข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล และประมวลข้อมูลยังคงเป็นไปในแบบจารีตประเพณี เช่น อาศัยความจำ ประสบการณ์ส่วนตัว ฯลฯ โดยไม่มีการสำรวจและใช้เอกสาร และยังไม่มีการเรียบเรียงวิธีการศึกษาวิจัยอย่างเป็นระบบระเบียบ

ในช่วงสิ้นสุดสมัยสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา สังคมและแนวทางการวิชาการของประเทศไทยได้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในหลายด้านๆ ที่สำคัญๆ ได้แก่ การเปลี่ยนรุ่นของผู้บริหารเมือง การเกิดมีนักวิชาการรุ่นใหม่ๆ ที่แยกตัวเองออกจากการเป็นข้าราชการทำหน้าที่บริหารองค์กร ทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวต่างประเทศ อีกทั้ง มีการสถาปนาคณะรัฐศาสตร์ขึ้นที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รวมทั้งที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในระหว่างปี พ.ศ.2491-2492 ฯลฯ การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ เป็นที่มาของการศึกษาในทางรัฐศาสตร์ และในทางประวัติศาสตร์การเมืองในแบบใหม่ ซึ่งผู้วิจัยใช้เป็นเกณฑ์สำคัญในการสำรวจและพิจารณาการศึกษาวิจัยหัวข้อต่างๆ รวม 18 หัวข้อ (ขอให้ดูต่อไปในภาคที่สองของบทหน้านี้) รวมทั้งถือเป็นจุดเริ่มต้นของการพิจารณาสถานภาพของวิชาการรัฐศาสตร์ในประเทศไทยด้วย ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้านี้นี้

กล่าวคือ นับตั้งแต่ช่วงทศวรรษที่ 2490 เป็นต้นมา ได้มีการศึกษาวิจัย แสดงความเห็นสำรวจงาน วิพากษ์วิจารณ์ และมีการประเมินสถานภาพกันเป็นระยะๆ อยู่แล้วว่า การศึกษาวิชาการทางด้าน "รัฐศาสตร์" ของประเทศไทยได้มีการพัฒนา และเปลี่ยนแปลงกันมาเป็นอย่างไร และเท่าที่มีความสำคัญอย่างโดดเด่น ผู้เขียนพิจารณาว่า ได้แก่ งานการศึกษาวิจัยรวบรวมประเมินงาน และแสดงความเห็นของ Amara Raksasataya (1966) ของ Woodworth G. Thrombley, William J. Siffin and Pensri Vayavanda (eds., 1967 ซึ่งต่อไปผู้เขียนจะขอเรียกว่า) Thrombley และคณะ) ของ Kasem Udyanin (1968) ของ ปรัชญา เวสารัชช์ (2521) ของสมบัติ จันทรางศิ (2521) ของถิชาติ ชีระเวคิน (2521) Benedict Anderson (1978) สมเกียรติ วันทะนะ (2524) ทินพันธุ์ นาคะตะ (2525) พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว (พรศักดิ์-บรรณาธิการ, 2526 และ พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว-บรรณาธิการ, 2528) ของ Sombat Chantornwong and Chulacheeb Chimwanno (1984) ของปฐม มณีโรจน์ ร่วมกับคณะ (2528) ของปรีชา หงษ์ไกรเลิศ (2530) โดยการรวบรวมเอกสารของอนุก เหล่าธรรมทัศน์ (2534) การประเมินของชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (2526) การสำรวจและประเมินของ Somkiat Wanthana (1996) การวิจารณ์ของ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2540) และของ อนุสรณ์ ถิมมณี (2541) เป็นต้น

จากลำดับงานการศึกษาค้นคว้า ทั้งที่เป็นบทความ งานวิจัย และการแสดงความเห็นที่มุ่งประเมินสถานภาพของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทยข้างต้น เป็นที่น่าสังเกตว่า ในประการเบื้องต้น เกือบทุกงานต่างมีความเห็นร่วมกันเป็นส่วนมากในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับจุดกำเนิดและ

ความเป็นมาของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทย ว่าสามารถสืบย้อนกลับไปได้ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ก่อนที่จะมีวิวัฒนาการ และกลีกลายตัวลงในระยะต่อมา (อาจยกเว้นความคิดเห็นและงานของสมเกียรติ วันทะนะ (2524) ซึ่งเห็นว่าเราสามารถศึกษา "วิชารัฐศาสตร์" ย้อนหลังกลับไปได้ถึงสมัยสุโขทัย และความเห็นของ ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (2526: 2) ซึ่งกล่าวว่า หากวิชารัฐศาสตร์ของไทยสามารถมีวิวัฒนาการยาวนานได้ถึง 700 ปี ก็มีลักษณะของการเป็นศาสตร์ที่มีความหมายจำกัดอยู่กับการปกครอง หรือ government มากกว่าที่จะหมายถึงเรื่องการเมือง หรือ politics) กระนั้นก็ตาม ในรายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับลักษณะสำคัญของการพัฒนา แนวโน้มและความเป็นไปของวิชาการสาขานี้กล่าวถึงเป็นธรรมดาที่จะมีจุดเน้นที่แตกต่างกันออกไป อันเนื่องมาจากภูมิหลังทางการศึกษาของผู้ประเมินอย่างหนึ่ง แนวความคิด ประสบการณ์การศึกษาในต่างประเทศ ลักษณะสาขาวิชาที่ผู้้นั้นได้เรียนและทำการสอน รวมทั้ง อาจรวมไปถึงเป้าหมายสูงสุดในทางการเมืองของแต่ละบุคคล ฯลฯ ซึ่งส่วนทำให้ ผู้ประเมินแต่ละคนมุ่งแสดงความคิดเห็นจากจุดมุมมองของตน โดยที่งานประเมินเกือบทุกชิ้น (ยกเว้นงานของ Sombat and Chulacheeb, 1984 งานของสมเกียรติ, 2524 และ ชัยวัฒน์, 2526) ล้วนต่างไม่พยายามกล่าวถึงถึงถึงกันมากนัก โดยต่างพยายามอธิบายเฉพาะสิ่งที่ตนให้ความสนใจและบ่งชี้ว่าเป็นปัญหา มากกว่าจะพิจารณาในเชิงพัฒนาการว่าเรื่องราวดังกล่าวมีความเป็นมาอย่างไร เคยมีการประเมินมาก่อนแล้ว หรือไม่ ในลักษณะใดมีปัญหาใดกลีกลายตัวไปบ้าง ปัญหาใดยังคงดำรงอยู่เหมือนเดิม ปัญหาใดเกิดขึ้นใหม่ ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม เมื่อผู้ประเมินเกือบทุกคนชี้แจงค้น กล่าวเห็นพ้องต้องกันว่า "วิชารัฐศาสตร์" ในสมัยใหม่ ได้เริ่มต้นขึ้นในดินของประเทศไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น เราก็น่าจะหมายถึงสภาพการณ์อะไร? ในเรื่องนี้ผู้เขียนเห็นว่ามีความสำคัญที่เราควรพิจารณา แบ่งออกได้เป็นอย่างน้อยใน 2 ระดับ ระดับหนึ่งเป็นการพิจารณาเชิงมหภาค ซึ่งเกี่ยวข้องกับโดยตรงกับแนวพระราชโบาย และแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของการจัด "การศึกษา" ของประเทศ ซึ่งเป็นภาพองค์รวมของสังคม การเมือง ทั้งต้องการการประเมินใหม่อย่างรอบด้านและถี่ถ้วน กับในอีกระดับหนึ่ง เป็นระดับจุลภาคที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับระบบการจัดการเรียนการสอน การผลิตตำรา การทำเอกสาร ตำราสอน ฯลฯ ของสถาบันการศึกษา และโดยบุคคลากรของสถาบันการศึกษาที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นเพื่อสอน "วิชารัฐศาสตร์" ให้แก่นักเรียน นิสิตเขวชน และพลเมืองของประเทศ

ในระดับแรกนั้น เราคงพบเห็นจากข้อสรุปที่ผ่านมาว่า ได้มีการประเมินที่แตกต่างกันอย่างมากระหว่างความคิดเห็นของ ปรีชา หงษ์ไกรเลิศ (2530: 2-3) ที่กล่าวว่า "พระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินพระราชโบายที่จะสถาปนาการปกครองระบอบประชาธิปไตยให้เกิดขึ้นในประเทศไทยให้จงได้.. ทรงปฏิรูประบบการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่ล้าหลังและเป็นอุปสรรคต่อการปกครองระบอบประชาธิปไตยเสียใหม่ เพื่อให้เป็นฐานรองรับการปกครองระบอบประชาธิปไตยในอนาคต" กับความคิดเห็นของ สมเกียรติ วันทะนะ (2524) ที่พิจารณาว่า วิชารัฐศาสตร์ในแบบเก่าของสุโขทัย และอยุธยา กำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่แบบชนิดใหม่ ที่เรียกได้ว่าเป็น "วิชารัฐศาสตร์แบบพุทธเจ้าหลวง" หรือ "รัฐศาสตร์แบบรัฐประชาชาติยุคก่อตั้ง" (สมเกียรติ, 2524: 485) ซึ่งมีลักษณะสำคัญคือ เป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิ (Absolutist State) ซึ่งยึดหลักแนวทางการบริหารและการจัดการเมืองการปกครองไว้ที่ความสำนึกในพันธกิจของชนชั้นสูง (noblesse oblige) (2)

นี่ควรนับเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาพัฒนาการทางการเมือง และพัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์" (ยุคใหม่) ของไทยที่มีความแตกต่างกันเป็นอย่างยิ่ง เพราะหากเราเชื่อในแบบแรก เราก็คงพิจารณาเนื้อหาของพระราชกรณียกิจ นโยบายของรัฐบาล รวมทั้งเนื้อหาของวิชาที่มีการเรียนการสอนโดยสถาบันการศึกษาของยุคนั้นว่าอยู่ในแบบแผนของการ "วางรากฐานการปกครองระบอบประชาธิปไตย" (ดูอาทิเช่น การศึกษาของ ชัยอนันต์, 2513 ; ชัยอนันต์ และ สุวดี, บรรณาธิการ, 2522; สนธิ, 2527 เป็นต้น) ในขณะที่หากเริ่มต้นในแบบที่สอง เราก็คงพิจารณาพัฒนาการของรัฐไทย ควบคู่ไปกับพัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทยว่าดำเนินไปในกรอบของการสถาปนารัฐราชวงศ์ (Dynastic State) ที่รวบอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง รวมทั้งตกอยู่ภายใต้กระแสกดดันของลัทธิล่าอาณานิคมของยุคนั้นอย่างหนักหน่วงด้วย (ดูอาทิเช่น Anderson, 1978; Aldrich, 1990: ch.1 เป็นต้น)

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบขึ้นในปี พ.ศ. 2425 โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือ เพื่ออบรมบุตรหลานของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ โดยเมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วก็ให้ถวายตัวเป็นข้าราชการรับใช้เบื้องพระยุคลบาทในงานด้านต่างๆ อาทิเช่น เป็นมหาดเล็ก เป็นทหาร ฯลฯ เรื่องการจัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนี้ ต้องนับเป็นพระราชกรณียกิจ และการดำเนินงานทางการศึกษาที่มีความสำคัญ เพราะเป็นการตระเตรียมกำลังคนเพื่อจะได้เป็นปัจจัยของการสถาปนาระบบราชการแบบใหม่ รวมทั้งเป็นเครื่องกล่อมเกลากลุ่มชนชั้นนำรุ่นใหม่ (new elite) ให้มีความเป็นกลุ่มก้อนและเป็นปึกแผ่น อันพึงจัดเป็น "อุปกรณ์" ของระบบการเมืองการปกครอง และการบริหารในลักษณะใหม่นับจากช่วงสมัยของเวลานั้น และดำเนินต่อเนื่องมาอีกยาวนานหลายทศวรรษ

ครั้นถึงช่วงเวลาของการปฏิรูปทางการเมืองการปกครองครั้งใหญ่ ปี พ.ศ.2435 ซึ่งทั้งในเขตเมืองหลวง เขตหัวเมืองและเขตเมืองประเทศราช ได้มีการเปลี่ยนแปลงลักษณะของระบบราชการและการบริหารการปกครองไปสู่ระบบใหม่ขึ้นอย่างเป็นรูปร่าง ความต้องการ "กำลังคน" แบบใหม่ที่มีความรู้สูงกว่าระดับโรงเรียนมัธยม กล่าวได้ว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่งยวด และเพื่อการนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนนายร้อยทหารบก (ก่อตั้งปี พ.ศ.2430) โรงเรียนกฎหมาย (ก่อตั้งปี พ.ศ.2440) และโรงเรียนฝึกวิชาข้าราชการพลเรือน (ก่อตั้งปี พ.ศ.2442) ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนมหาดเล็กในปีพ.ศ.2445 สถาบันการศึกษาของไทยทั้งสามแห่งดังกล่าว นับเป็นสถาบันการศึกษาชั้นสูง "รุ่นแรก" ของประเทศที่ประสิทธิประสาทวิชาการสมัยใหม่ในระดับที่สูงกว่าการศึกษาระดับมัธยม

การเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญในทางสถาบันการศึกษาชั้นสูง และในทางวิทยาการสมัยใหม่ (อันเนื่องด้วยเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อน) ของไทยครั้งนี้ มีข้อที่พึงตั้งข้อสังเกต อย่างน้อยในสามประการ หนึ่ง ได้แก่ ลักษณะของการจัดตั้งสถาบัน ล้วนเป็นไปเพื่อการ "ฝึกฝน" ข้าราชการ (รวมทั้งการฝึกนายทหาร) เพื่อเป็นบุคคลากรของรัฐทั้งสิ้น นี่นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อลักษณะของ "วิทยาการ" ที่พึงมีและพึงเกิดขึ้น เนื่องด้วยมีการผลิต การจัดการเรียนการสอน เผยแพร่ ฯลฯ ภายในสถาบันการศึกษาชั้นสูงของไทยทั้งสามแห่ง ล้วนเป็นวิทยาการที่มี "จิตวิญญาณ" หรือในอีกนัยหนึ่ง คือมีเป้าประสงค์เพื่อการสนับสนุน และเพิ่มประสิทธิภาพให้กับรัฐสมัยใหม่ของไทย โดยมีใช้เป็น "วิทยาการ" ที่เกิดขึ้นมาเพื่อวิพากษ์วิจารณ์การดำเนินงานของรัฐต่อต้านรัฐ หรือจำกัดให้รัฐมีอำนาจและบทบาทที่น้อยลง (เหมือนดังบทบาทของมหาวิทยาลัยในสังคมตะวันตก หรือมหาวิทยาลัยที่จัดตั้งขึ้นโดยปัญญาชนหัวหน้าในบางประเทศ เช่น มหาวิทยาลัยของประเทศญี่ปุ่น เป็นต้น)

ข้อสังเกตประการที่สองคือ แม้ว่าสถาบันการศึกษาชั้นสูงทั้งสามแห่ง จะมีเป้าประสงค์เพื่อการฝึกฝนบุคคลากรให้กับรัฐไทยสมัยใหม่ แต่ในทางปฏิบัติแล้ว ชนชั้นนำของไทยมีความคิดและพิจารณาว่าสถาบันการศึกษาทั้งสาม มีลักษณะเป็นเพียงสถาบันการศึกษา "ชั้นสอง" กล่าวคือ มิได้มีความสมบูรณ์สูงสุดในตัวเอง เนื่องด้วยยังมีวิทยาการขั้นที่สูงกว่าที่พึงควรจัดการเรียนการสอนกันภายในประเทศ วิทยาการขั้นสูงกว่า หรือสูงสุดนี้ เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำ หรือผู้ที่ชนชั้นนำจะได้คัดเลือกแล้วจัดส่งให้เดินทางไปศึกษายังต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศในทวีปยุโรป รวมทั้งสหรัฐอเมริกา (ในบางสาขาวิชา) ซึ่งผู้สำเร็จการศึกษาและเดินทางกลับประเทศ เป็นที่ได้รับความเชื่อถือ และได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ที่มีภูมิความรู้สูง มีความรู้จริง มีความสามารถทางภาษาเป็นอย่างดี และควรมีความสามารถไต่เต้าในตำแหน่งราชการได้ในระดับอีกชั้นหนึ่งที่สูงกว่าผู้ที่สำเร็จการศึกษาจากสถาบันการศึกษาภายในประเทศทั้งสามแห่ง

ประการที่สาม ได้แก่ขนาดของจำนวนคนที่มี “โอกาส” ได้เข้าศึกษาในสถาบันการศึกษาชั้นสูงทั้งสาม ปรากฏว่า มีขนาดหรือมีปริมาณน้อยมาก อันเนื่องจากรัฐบาลมีนโยบายจำกัดการศึกษา ผู้ที่จะเข้าศึกษาในสถาบันการศึกษาทั้งสามในระยะแรกได้แก่บุตรหลานของเจ้านาย และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และในระยะต่อมา (นับจากทศวรรษที่ 2440-2450) แม้ว่าจะเปิดกว้างสู่สามัญชนระดับหนึ่ง ก็ต้องเป็นบุตรหลานสามัญชน ที่มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่อย่างน้อยสองคน แนะนำให้เข้ารับรอง และพาไปฝากตัวให้เข้าเรียน ดังนั้น ในแต่ละปีสถาบันการศึกษาแต่ละแห่งจึงมีนิสิตและนักเรียนเข้าศึกษาเล่าเรียนประมาณว่าตึกแห่งละหนึ่งร้อยคนเศษเท่านั้น ในขณะที่จำนวนผู้สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนมัธยมศึกษาตอนปลาย ทั้งประเทศรวมกันในแต่ละปีมีจำนวนมากกว่าจำนวนนักเรียนและนิสิตของสถาบันการศึกษาชั้นสูงของไทยรวมกันแล้วหลายสิบเท่า

ที่กล่าวมาเป็นสภาพการณ์และความเป็นไปของสถาบันการศึกษาชั้นสูงของประเทศไทยในระยะแรก (พ.ศ.2430-2475) ที่แม้ว่า โดยตัวของหลักสูตร สาขาวิชา และชื่อของวิชาที่ปรากฏ อาจจะค่อนข้างได้มีพัฒนาการของ “วิชาวิทยาศาสตร์” ขึ้นในระดับหนึ่ง ตัวอย่างเช่น ที่โรงเรียนมหาดเล็ก ซึ่งถัดต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้รับการยกสถานะขึ้นเป็น “โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (พ.ศ.2453) และได้รับการยกฐานะอีกครั้งขึ้นเป็น “จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” (ในปี พ.ศ.2459) ปรากฏว่า นับตั้งแต่สมัยยังเป็นโรงเรียนมหาดเล็กแล้ว ได้มีการสอนวิชากฎหมาย วิชาระเบียบราชการ และวิชาการปกครอง และต่อมาในปี พ.ศ.2453 ก็ได้มีการจัดตั้งแผนกวิชา “รัฐประศาสนศาสตร์” แผนกวิชาการทูต และแผนกวิชากฎหมายขึ้น รวม 3 แผนก ก่อนที่ยุบรวมแล้วแบ่งใหม่เป็น 2 แผนก ได้แก่ แผนกวิชาการเมือง กับแผนกวิชากฎหมายในปี พ.ศ.2459

ในกรณีของโรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม ก็เป็นไปเช่นเดียวกัน กล่าวคือ ได้มีวิวัฒนาการทางวิชาการของโรงเรียน แบ่งเป็นแผนกวิชากฎหมายอังกฤษ กับแผนกวิชากฎหมายฝรั่งเศสในปี พ.ศ.2460 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแผนกวิชากฎหมายฝรั่งเศส ปรากฏมีชื่อวิชาในหลักสูตรของโรงเรียน อย่างเช่น วิชากฎหมายปกครอง วิชาเศรษฐวิทยา เป็นต้น แต่ในสภาพความจริงแล้ว อาจกล่าวได้ว่า วิชาที่มีเนื้อหากระทบกระเทือนกับการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แทบไม่มีการเรียนการสอนกันเลย อย่างเช่น วิชากฎหมายปกครองที่ปรากฏในหลักสูตรมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2460 แต่ในทางความเป็นจริง มีการเรียนการสอนกันจริงเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2474 หรือในกรณีของวิชาเศรษฐวิทยา ซึ่งเป็นวิชาหนึ่งในหลักสูตรของโรงเรียนกฎหมาย แต่ในทางปฏิบัติ ไม่มีการเรียนการสอนวิชาดังกล่าวเลย ครบจนภายหลังปี พ.ศ.2475 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่การปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยได้สิ้นสุดลงไปแล้ว

ที่กล่าวมาข้างต้น หมายความว่า หลักสูตร ชื่อวิชา ชื่อแผนกวิชา สาขาวิชา ฯลฯ เป็นเพียงแต่รูปภายนอก มิได้เป็นเครื่องบ่งบอก "เนื้อหา" ของวิชาความรู้ว่าจะต้องมีการปฏิบัติการที่เข้าไปตามชื่อวิชา หรือตามชื่อของแผนกวิชาเหล่านั้น ในเรื่องนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่า พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง "หลักราชการ" (พ.ศ.2457 และพิมพ์เผยแพร่ต่อมาในจำนวนครั้งที่นับไม่ถ้วน) น่าจะเป็นหลักสำคัญที่บ่งบอก "กระแสนิยมปัญญา" ของบรรดาเหล่าข้าราชการในสมัยนี้ได้เป็นอย่างดีที่สุด นั่นคือ วิชาความรู้ หรือ "หลักวิชา" ที่ เป็นหลักการล้วนๆ ไม่ได้มีคุณค่า และมีความสำคัญอะไร และมีอะไรเทียบได้กับหลักราชการ ได้ แก่ ความสามารถ ความเพียร ความมีไหวพริบ การรู้จักปฏิบัติตนให้เหมาะสม ความซื่อตรงต่อหน้าที่ความซื่อตรงต่อคนทั่วไป การรู้จักนิยัยคน การรู้จักผ่อนผัน การมีหลักฐาน และความจงรักภักดี รวมเป็นหลัก 10 ประการ ซึ่งข้าราชการทั้งหลายพึงยึดถือและปฏิบัติตาม อันจะก่อให้เกิดความก้าวหน้าในหน้าที่การงานได้มากกว่าการยึดถือ "หลักวิชา" ล้วนๆ ที่ไม่มีอะไรเป็นแก่นสาร

จากเอกสารบันทึกความจำ และจากคำบอกเล่าของเหล่านักเรียนและนิสิตของแผนก วิชารัฐประศาสนศาสตร์ แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กล่าวแสดงความสำคัญของการเรียนวิชาการในสมัยนี้ว่า ความสำคัญจริงๆ อยู่ที่มีการมีประสบการณ์ได้ใช้ชีวิตร่วมกัน ความมีระเบียบวินัย การเชื่อฟังนักเรียนอาวุโส การปลูกฝังจิตใจให้รักบ้านเกิดเมืองนอน และรักหมู่คณะ เรียกรวมกันได้ว่า "เอสปริต์ เดอ คอรัปส์" (esprit de corps) ซึ่ง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวสรุปว่าเป็น การเรียนหลักวิชาจาก "การปฏิบัติ" คือได้แสดงให้เห็นว่าอำนาจการปกครองสูงสุด เขาปฏิบัติกันอย่างไร ในสมัยนั้น "ใครมาเรียนมีเงินเดือน 18 บาท มีรถรับส่งอีก ผมจำได้ว่า แต่งตัวมาเรียนก็ นุ่งผ้าม่วงสั้นเงิน เสื้อราชนาวีคน สูงเตี้ยขาว ร่องเท้าดำ ใก้เก๋มากเหม็นกลิ่นข้าว เเชกการ จบแล้วก็ ออกไปเป็นนายอำเภอ ปลัดอำเภอทั่วๆ ไป..." (คึกฤทธิ์, 2528: 16)

พิจารณาจากสภาพการณ์ดังกล่าว ผู้เขียนมีความเห็นว่า สิ่งที่น่าจะได้เรียกว่าการก่อตัว และพัฒนาการของหลัก "วิชารัฐศาสตร์" สมัยใหม่ในช่วงแรกของไทย (พ.ศ.2430-2475) มี ลักษณะสำคัญคล้ายกันเป็น กระแสนิยมปัญญา และเป็นระบบความยึดความเชื่อของชนชั้นนำที่ ว่าด้วยพันธกรณีกิจของ "ชนชั้นนำ" ทั้งที่มีอยู่แล้ว และกำลังขยายตัวออกไป พึ่งมีต่อประเทศ ชาติ และบ้านเกิดเมืองนอน ซึ่งต้องทำความเข้าใจไปที่ละขั้นละตอนผ่านการเรียนรู้ในเชิงปฏิบัติ มากกว่าจะเป็นข้อสรุป หรือเป็นหลักการที่ปรากฏอยู่ในรูปของ "เอกสาร หรือหนังสือคำراء" ที่ มีการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษาแห่งใดแห่งหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นที่โรงเรียนมหาดเล็กหลวง โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม หรือแม้แต่ที่โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าฯ ก็ตาม

กล่าวในอีกแง่มุมหนึ่งก็คือ หลักวิชา "รัฐศาสตร์" สมัยใหม่ ยังไม่ได้เริ่มต้นขึ้นอย่างแท้จริงในดินแดนและในสังคมไทย เนื่องด้วย การกล่าวถึง "หลักวิชาการ" ถ้วนๆ ไม่ว่าจะเป็นหลักการปกครอง การแบ่งแยกอำนาจ หลักสิทธิมนุษยชน วิชากฎหมายปกครอง วิชากฎหมายรัฐธรรมนูญ วิชาเศรษฐวิทยา ฯลฯ ซึ่งในแง่คนไขพัฒนาการทางวิชาการของต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 แล้ว หลักการต่างๆ ล้วนมุ่งสร้างความเข้มแข็งให้บังเกิดขึ้นแก่รัฐชาติ และการปกครองในระบอบประชาธิปไตยแบบรัฐสภา การมีตัวแทน และการต่อสู้เพื่อการขยายระบบการเลือกตั้ง (ขอให้ดูการเมืองของประเทศอังกฤษ ประเทศฝรั่งเศส ฯลฯ ของช่วงเวลาเดียวกันประกอบการพิจารณา) ก็คงพอจะเห็นกรอบของหลักวิชารัฐศาสตร์ที่ควรจะเป็นไปในสมัยนั้นได้) ซึ่งการกระทำเช่นนั้น ภายในสังคมและภายในสถาบันการศึกษาของไทย ย่อมมีผลเป็นการบ่อนทำลาย และคุกคามระบบการปกครอง และหลักสิทธิธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยโดยตรง ตัวอย่างที่ดีของเรื่องนี้ อย่างเช่น การห้ามมิให้มีการเรียนการสอนวิชากฎหมายรัฐธรรมนูญ วิชาประวัติศาสตร์การเมืองของประเทศฝรั่งเศสยุคใหม่ วิชาเศรษฐวิทยา และการห้ามมิให้มีการเผยแพร่หนังสือ ทรัพย์สินศาสตร์ ของพระยาสุริยานุวัตร (พ.ศ.2454) ที่ได้เรียบเรียงแปลมาจากหนังสือตำราเศรษฐศาสตร์การเมืองของนักคิดชาวอังกฤษ เป็นต้น

พัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทย ได้ย่างก้าวเข้าสู่ยุคใหม่อีกครั้งหนึ่ง ในปี พ.ศ. 2475 เนื่องด้วยในปีนั้นได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นการปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบจำกัดอำนาจโดยกฎหมายรัฐธรรมนูญ ซึ่งนิยมเรียกกันในสมัยนั้นว่า การปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ และเรียกกันในสมัยปัจจุบันว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการปกครองระบอบประชาธิปไตย (ดู นครินทร์, 2535 และ 2540)

การเปลี่ยนการปกครองในครั้งนั้น มีสาเหตุความเป็นมาที่สลับซับซ้อนและไม่เหมาะสมที่จะกล่าวอธิบายในที่นี้ อย่างไรก็ตาม ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงครั้งนั้น กล่าวได้ว่า ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมืองขึ้นในระดับหนึ่ง (หากจะพิจารณาเปรียบเทียบกับสิ่งที่ดำรงอยู่ก่อน หรือเปรียบเทียบกับระบอบเก่า มิใช่เปรียบเทียบกับหลักการปกครองประชาธิปไตยในอุดมคติ หรือเปรียบเทียบกับการเมืองของไทยในสมัยต่อมา) นับตั้งแต่มีการสถาปนากฎหมายรัฐธรรมนูญขึ้นเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การเมืองไทย การมีระบบคณะรัฐมนตรี หรือฝ่ายบริหารที่เป็น "อิสระ" จากองค์พระมหากษัตริย์ การมีระบบรัฐสภา ซึ่งสมาชิกสภาผู้แทนมาทั้งจากการแต่งตั้ง และมาจากการเลือกตั้งโดยประชาชนเป็นการทั่วไป ก็เป็นการเลือกตั้งทั่วไป โดยไม่มีการจำกัดสิทธิของประชาชน ไม่ว่าด้วยเพศ การศึกษา และสถานภาพทางเศรษฐกิจ

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองในครั้งนี้ ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อกวามเป็นไปของสถาบันการศึกษาชั้นสูง และกระทบต่อสภาพของหลัก "วิชารัฐศาสตร์" ที่ดำรงอยู่ภาย

ในประเทศไทยด้วย กล่าวคือ ในปี พ.ศ.2476 ได้มีการยุบโรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรม เข้ากับแผนกวิชาข้าราชการพลเรือนของ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แล้วจัดตั้งเป็น คณะนิติศาสตร์ และรัฐศาสตร์ขึ้น อย่างไรก็ตาม การรวมในครั้งนี้เกิดขึ้นได้เพียงหนึ่งปีเท่านั้น เพราะต่อมาในปีเดียวกันนั้น (พ.ศ.2476) ก็ได้มีการตราพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้น อันส่งผลให้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยใหม่ขึ้นที่โรงทหารเก่า อันเป็นบริเวณที่ดินที่อยู่ติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา ในเขตตัวพระนคร ในปีถัดมา (พ.ศ.2477) ในครั้งนั้นฝ่ายรัฐสภาได้วางหลักแนวทางไว้ว่า

"เมื่อได้มีการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญแล้ว ก็เป็นการสมควรที่จะรีบจัดปปรุง การศึกษาวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองให้ได้ระดับมหาวิทยาลัยในอารยะประเทศ และแพร่หลายยิ่งขึ้นโดยเร็ว จึงเป็นการสมควรที่จะจัดตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้นเป็นพิเศษ.." (หน้าคำปรารภของพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พ.ศ.2476)

นี่เป็นจุดเริ่มต้นของสถาบันการศึกษาชั้นสูงแห่งใหม่ของประเทศไทย ซึ่งมีลักษณะสำคัญบางประการที่ควรกล่าวไว้ในที่นี้คือ ประการแรก สถาบันการศึกษาแห่งใหม่นี้ จัดการเรียนการสอนในแบบตลาดวิชา (ในระหว่างปี พ.ศ.2477 จนถึง พ.ศ.2503) อันเป็นสภาพการณ์ที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อนหากพิจารณาเปรียบเทียบกับ การจำกัดจำนวนนักศึกษาของระบอบเก่าแล้ว เราก็อาจกล่าวได้ว่า มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองเป็นมหาวิทยาลัยของ "คนส่วนใหญ่" อย่างแท้จริง ซึ่งในช่วงเวลา 1-2 ปีแรก ผู้สมัครเข้าเรียนในมหาวิทยาลัยเฉลี่ยแล้วถึงปีละ 7-8 พันคน ซึ่งหากพิจารณาเพียงหนึ่งปีก็พบว่า มีจำนวนที่มากกว่าผู้ที่มีโอกาสเข้าศึกษาในสถาบันการศึกษาชั้นสูงของระบอบเก่า รวมกันทั้งหมดนับตั้งแต่ปีที่ก่อตั้งเป็นต้นมาเลยทีเดียว

ประการที่สอง มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง จัดการศึกษาในทางสังคมศาสตร์ที่เป็นหลักสูตรเดียว ในระดับปริญญาตรี เรียกว่าหลักสูตร "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" และจัดการศึกษาในระดับปริญญาโท และปริญญาเอกแยกออกเป็น 4 สาขาวิชา ได้แก่ วิชารัฐศาสตร์ วิชาการทูต ศึกษานิติศาสตร์ และวิชาเศรษฐศาสตร์ ซึ่งผู้สำเร็จการศึกษาจะได้รับปริญญาเป็นมหาบัณฑิต และคุณวุฒิปบัณฑิตในสาขาวิชานั้นๆ ตัวอย่างเช่น ได้รับปริญญานิติศาสตร์มหาบัณฑิต และปริญญารัฐศาสตร์คุณวุฒิปบัณฑิต เป็นต้น

เรื่องนี้ ควรนับว่ามีความสำคัญ เนื่องจากผู้ที่ศึกษาในระดับปริญญาตรี จะต้องศึกษา "หลักวิชา" ในทุกๆ สรรพศาสตร์ของวิชาสังคมศาสตร์ นับตั้งแต่ประวัติศาสตร์ ปรัชญา การเมืองการปกครอง ระเบียบบริหารราชการ วิชาสถิติ วิชากฎหมาย วิชาเศรษฐศาสตร์ วิชาการคลัง วิชาการการทูต ฯลฯ เป็นต้น ซึ่งหากพิจารณาเปรียบเทียบกับ การศึกษาในสมัยระบอบเก่าแล้ว

เห็นได้ชัดว่าเป็นไปทิศทางตรงกันข้าม เนื่องด้วย ระบบการศึกษาแบบเดิมมุ่ง "ฝึกฝน" ข้าราชการที่มีความชำนาญเฉพาะด้าน ต่างจากการศึกษาในหลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิต ซึ่งเน้นการศึกษาแบบองค์รวม ส่งผลให้บัณฑิตของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง สามารถประกอบอาชีพ และแทรกตัวเข้าไปได้ในทุกวงอาชีพ นับตั้งแต่เป็นข้าราชการของทุกกระทรวง ทบวงกรม เป็นนักเขียน นักหนังสือพิมพ์ นักประพันธ์ นักประวัติศาสตร์ (เช่น นายฉัตรฐิติ สุธาสงคราม เป็นต้น) เป็นพ่อค้า นักการเงิน นายธนาคาร (เช่น นายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ เป็นต้น) ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติจริง มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ได้เน้นผลิตบัณฑิตตามหลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิต (ร.บ.) เป็นสำคัญ ในขณะที่การศึกษาในระดับปริญญาโท และปริญญาเอก กล่าวได้ว่า ไม่ได้มีพัฒนาการอย่างเป็นปึกแผ่นมากนัก เข้าใจว่าส่วนหนึ่ง เป็นเพราะมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองในสมัยนี้ มีลักษณะเป็น "องค์กรอิสระ" อยู่นอกระบบราชการ และมีอาจารย์ประจำอยู่น้อยมาก ประมาณ 4-6 คนเท่านั้น อาจารย์ส่วนใหญ่เป็นอาจารย์พิเศษ ซึ่งทุกคนมีภารกิจหน้าที่การงานมากอยู่แล้ว เช่น เป็นรัฐมนตรี เป็นนักการเมือง และเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของกระทรวงทบวงกรมต่างๆ สภาพการณ์และความ เป็นไปเช่นนี้ มีผลอย่างสำคัญต่อพัฒนาการของหลักวิชาความรู้ทางรัฐศาสตร์ในช่วงสมัยนี้ (นับตั้งแต่ พ.ศ.2477 จนถึงทศวรรษที่ 2490) เป็นอย่างมากด้วย

กล่าวคือ การศึกษาตามหลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิต ส่วนใหญ่ หรือเกือบทั้งหมด เป็นการศึกษาในเชิงหลักแนวคิด เป็นกรอบความคิด หรือเป็นทฤษฎีของพวกกฎหมาย-สถาบันนิยม (legal-institutionalism) ซึ่งมีเป้าหมายสำคัญคือ เพื่อช่วยสนับสนุนการสถาปนาการปกครองระบอบใหม่ หรือระบอบรัฐธรรมนูญ ให้บังเกิดขึ้นในดินแดนของประเทศไทย (ดูการศึกษาของ บุญเย็น, 2507; ชาญวิทย์ และคณะ, 2535) ประกอบกับเงื่อนไขของการจัดการเรียนการสอน เป็นไปแบบตลาดวิชา อีกทั้งผู้เรียนและผู้สอนมีเวลาจำกัด การจัดทำตำราและเอกสารจึงมุ่งไปที่ความสะดวกต่อการศึกษาค้นคว้าด้วยตนเองของนักศึกษา และเป็นหลักการ หรือสิ่งที่ควรดำเนินการ ล้วนๆ ซึ่งบัณฑิตจำเป็นต้องคิดและนำไปประยุกต์หาทางใช้ในการทำงานอย่างเหมาะสมต่อไป

สมบัติ จันทรวงศ์ (2531) ได้ศึกษาเนื้อหาของหนังสือ งานเขียน รวมทั้งสารคดี การเมืองที่อธิบายเรื่องราวของสิ่งที่เรียกกันว่า "การเมืองการปกครอง" ของไทยในช่วงเวลานี้ (หมายถึงช่วงปี พ.ศ.2475-2490) และพบว่า ลักษณะเด่นอย่างมากที่สุด คือการเขียนอธิบาย การเมืองการปกครองในแบบ "ตำรา" ซึ่งเป็นหลักการล้วนๆ และมีความแตกต่างอย่างมากมายกับงานเขียนในรุ่นถัดต่อมา ภายหลังปี พ.ศ. 2490 ซึ่งเน้นเรื่องราวที่เป็น "เบื้องหลัง" หรือเรื่อง ลึกลับ การวางแผนซ้อนแผน การพูดอย่างทำอย่าง ฯลฯ ของนักการเมือง ซึ่งต่างต่อผู้ช่วงชิง

"อำนาจ" กันอย่างไม่ค่อยมีกฎเกณฑ์ ซึ่งข้อสังเกตดังกล่าวนี้ ผู้เขียนมีความเห็นด้วยเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากเป็นแนวทางที่สอดคล้องกับหลักการผลิต "ตำรา" ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองในช่วงแรกนี้ด้วย เป็นอย่างมาก

กระนั้นก็ตาม มิได้หมายความว่า เอกสารคำสอน และตำราของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง จะเป็นเรื่องของ "หลักการ" ลอยๆ ไปเสียทั้งหมด (3) เนื่องจากเอกสารคำสอนในระดับชั้นปริญญาโทของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองในบางกระบวนวิชา มีเนื้อหาของเอกสารที่เป็นรูปธรรมเชิงประจักษ์ โดยผ่านการค้นคว้า และการคิดวิจารณ์ไตร่ตรอง ถึงเรื่องราวที่เป็นไปในสังคมการเมืองของไทย ตัวอย่างของงานเหล่านี้ เช่น งานเขียนของ ร. แลงกัต ในกระบวนวิชา "ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย" คำบรรยายของพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา เรื่อง "ประวัติศาสตร์การปฏิวัติของประเทศฝรั่งเศส" คำบรรยายของหลวงวิจิตรวาทการ เรื่อง "ประวัติศาสตร์การเมืองการปกครอง" และ "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย" คำบรรยายของศิริก ชัยนาม เรื่อง "ประวัติศาสตร์การทูต" คำบรรยายของเคียน บุนนาค และไพโรจน์ ชัยนาม เรื่อง "กฎหมายรัฐธรรมนูญ และการเลือกตั้ง" คำบรรยายของ แอล คูปลาด์ เรื่อง "กฎหมายแพ่งพาณิชย์ว่าด้วยครอบครัว" เป็นต้น และนี่ก็ควรนับเป็นหนังสือ และเป็นเอกสารประกอบคำบรรยายจำนวนน้อยเล่มของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองที่ช่วย "ส่งเสริม" ให้มีการก่อตัวและพัฒนาการของหลัก "วิชารัฐศาสตร์" ในฐานะที่เป็นศาสตร์ (political science as a discipline) อย่างเป็นรูปเป็นร่างขึ้น (ในระดับหนึ่ง) ภายในประเทศไทย (Sombat, 2528: 191)

ในตรงจุดนี้ ซึ่งผู้เขียนแลเห็น และมีความเห็นในเชิงคุณค่าว่า ได้มีพัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์" ขึ้นเป็นการเบื้องต้น ก็เพราะผู้เขียนได้ตระหนักถึงการแบ่งแยกความหมายของ "วิชารัฐศาสตร์" ซึ่งเสนห์ จามริก ได้กล่าวเน้นไว้อย่างชัดเจนว่า

"...รัฐศาสตร์ในฐานะที่เป็นศาสตร์นั้นเป็นของใหม่ ไม่ใช่มีมาแต่เดิมอย่างที่เรารู้จัก รัฐศาสตร์ในฐานะที่มีความหมายที่เป็นศาสตร์นั้น หมายถึงศาสตร์ในแง่ที่เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ ในการคิดค้น และเสนอแนะ ศาสตร์ในแง่นี้ทำให้รัฐศาสตร์ก้าวเข้ามา หรือพัฒนาการเข้ามาสู่ลักษณะที่ไม่ใช่เป็นเครื่องมือการในการผลิตกำลังคน แต่เป็นการวิเคราะห์ คิดค้น หาความหมายในระบบการเมืองต่างๆ.. ศาสตร์ในความหมายนี้ผมอยากจะเรียกว่า เป็นลักษณะที่แย้งกับวัฒนธรรมค่านิยมของไทย แแย้งกับรัฐศาสตร์ในความหมายในเชิงที่ผลิตกำลังคนออกไปเป็นนักปกครองโดยสิ้นเชิง.." (คำอภิปรายของเสนห์ จามริก ใน พรรคกิจ, บรรณาธิการ, 2528 : 22)

กล่าวในอีกนัยหนึ่งคือ การเรียนการสอนของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองในระยะแรก แม้จะโดยเป้าหมายของการจัดตั้งสถาบัน และโดยเป้าหมายของผู้ที่มาศึกษาเล่าเรียน จะเน้นการเข้ารับราชการภายใต้การกำกับดูแลของ "ระบอบใหม่" เป็นสำคัญ ซึ่งดูเหมือนว่าจะเป็นการศึกษาประเพณีที่สืบทอดมาจากโรงเรียนมหาดเล็ก รวมทั้ง โรงเรียนกฎหมายของระบอบเก่าในบางลักษณะ แต่ในทางปฏิบัติที่เป็นจริง ซึ่งเกี่ยวข้องกับการประกอบอาชีพการงาน อันเป็นอิสระของนักศึกษา (เพราะบางคนประกอบอาชีพนักเขียน นักหนังสือพิมพ์มาก่อนแล้ว เช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์ และบางคนต้องการเป็นครูอาจารย์และเป็นผู้เชี่ยวชาญในสาขาวิชา เช่น จิตติ ดิงศภัทย์ และบรรจบ อิศกุลย์ ฯลฯ) ประกอบกับการเรียนการสอนของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองเป็นแบบตลาดวิชา โดยรับนักศึกษาในจำนวนที่ไม่จำกัด ซึ่งก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ผู้สำเร็จการศึกษาทุกคนคงไม่สามารถมุ่งเป้าเข้ารับราชการได้ทั้งหมด จึงปรากฏว่า ได้มีพัฒนาการของ "ศาสตร์ในแง่ที่เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์" เกิดขึ้นในช่วงแรกของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองด้วย คุณค่าของหนังสือตำรา และเอกสารประกอบคำบรรยายของ ร.แสงกาต์ และของเคียน บุนนาค กับไฟโรจน์ ชัยนาม ฯลฯ น่าจะเป็นเครื่องยืนยันได้เป็นอย่างดีว่า ได้มีการพัฒนา "เครื่องมือ" เพื่อการศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย รวมทั้ง "เครื่องมือ" ในการวิเคราะห์ระบอบรัฐธรรมนูญของไทยขึ้นบ้างแล้ว

อย่างไรก็ดี ในภาพการรับรู้ และโดยการประเมินของนักวิชาการสาขารัฐศาสตร์รุ่นหลัง มีความเห็นว่า การศึกษาของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทย ในสมัยนี้ (พ.ศ.2477 จนถึงทศวรรษที่ 2490) ส่วนเป็นการศึกษาในแนวสถาบันการเมือง และในทางกฎหมายทั้งสิ้น ซึ่งเป็นการประเมินที่ดูจะไม่ถูกต้องกับความเป็นจริงมากนัก เนื่องด้วยการศึกษาของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เน้นการศึกษาในทางประวัติศาสตร์ ปรัชญา รวมทั้งปรัชญากฎหมาย และวิชาเศรษฐศาสตร์ เป็นอย่างมากด้วย ดังตัวอย่างเช่น มีการศึกษาวิชาทฤษฎีเศรษฐกิจการเมือง โดยมีผู้บรรยาย อย่างเช่น เจ เอฟ ฮัตเจสสัน, อุโบย พินธุโยธิน, เสริม วินิจฉัยกุล, เคียน บุนนาค ฯลฯ ก่อนที่จะเป็น ปิ้ว อึ้งภากรณ์ และ สุภาพ ยศสุนทร ในระยะต่อมา

กระนั้นก็ตาม มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พร้อมด้วยหลักสูตรพิเศษคือ "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" ก็ได้มีพัฒนาการโดยตัวของตัวเองในเพียงช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น (ประมาณเกือบสองทศวรรษ) ซึ่งในเรื่องนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่า ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้กล่าวเป็นเชิงข้อสังเกตไว้อย่างน่ารับฟังเป็นที่สุด นั่นคือ "ทิศทางของวิชารัฐศาสตร์นั้น (กล่าวอย่างที่สุดแล้ว) มันขึ้นอยู่กับระบอบการปกครอง.." ของประเทศเป็นสำคัญ (ดูคำอภิปรายของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เรื่อง "ทรงสนทนากับทิศทางของวิชารัฐศาสตร์ไทย" ใน พรศักดิ์, บรรณาธิการ, 2528: 9) และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของประเทศไทยภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองก็ได้นำมาซึ่ง

ความผันผวนและความผกผันไม่เพียงต่อการดำเนินของคณะรัฐบาล ระบบรัฐสภา พรรคการเมือง กลุ่มทหาร กลุ่มนักการเมือง ฯลฯ ในระดับโครงสร้างส่วนบนเท่านั้น หากแต่ยังมีผลกระทบอย่างสำคัญต่อทิศทางของการจัดการปกครองท้องถิ่นของไทย (ตัวอย่างเช่น การผกผันของ "ระบบเทศบาล" ของไทยที่ถูกควบคุมเพิ่มมากขึ้น รวมทั้งได้มีการปรับปรุง"สุขาภิบาล" ที่เคยมีในสมัยรัชกาลที่ 5-7 และถูกยกเลิกไปแล้วให้กลับฟื้นขึ้นมาใหม่) รวมทั้ง มีผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจ เสรีภาพของหนังสือพิมพ์ และต่อเนื่องมาจนถึงกระทบต่อการจัดการศึกษา ระบบหลักสูตร การเปลี่ยนแปลงและยุบเลิกสถาบันการศึกษา ฯลฯ ของช่วงเวลาเดียวกัน อีกด้วย

โดยการประเมินของนักวิชาการรุ่นหลังหลายท่าน มีความเห็นพ้องต้องกันว่า ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (ประมาณว่าภายหลังปี พ.ศ.2488-2490) เป็นต้นมา ระบบการเมืองและระบบการศึกษาของไทยได้เปลี่ยนแปลงไปโดยตกอยู่ภายใต้กระแสกดดัน ข้อเรียกร้อง หรือตกอยู่ภายใต้ "อิทธิพล" ของประเทศมหาอำนาจใหม่ คือประเทศสหรัฐอเมริกา อย่างเห็นได้ชัด (ดูงานของ Anderson and Ruchira, 1985; Surachat, 1988) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง "วิชารัฐศาสตร์ไทย" ซึ่งได้รับการกระทบกระเทือนให้ "หลุดจากมือของศักดินา ก็เข้าสู่มือจักรพรรดินิยม" เลย์ตันที (สมเกียรติ, 2524: 505; ชัยวัฒน์, 2526: 6-7 และดูเพิ่มเติม อานันท์, 2537)

สำหรับการประเมินของผู้เขียนในที่นี้ ซึ่งแม้ว่าจะเห็นด้วยกับกรอบโครงและทิศทางพัฒนาการของระบบการศึกษาของไทย รวมทั้งพัฒนาการของวิชา "รัฐศาสตร์" (และวิชาสังคมศาสตร์อื่นๆ) ว่าได้ตกอยู่ภายใต้กระแสการรุกเข้ามาครองความเป็นใหญ่ (hegemony) ของวัฒนธรรมและการจัดการศึกษาแบบอเมริกัน (ดูรายละเอียดต่อไปข้างหน้า) แต่ในรายละเอียดอันเป็นจุดเริ่มต้นของความผกผัน ซึ่งเป็นจุดหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของไทยนั้น ผู้เขียนกลับเห็นว่า เป็นเรื่องและเป็นประเด็นที่เกิดจากแรงผลักดันภายในของสังคมการเมืองไทยเสียยิ่งกว่า จะเกิดขึ้นเพราะปัจจัยจากภายนอก (หมายถึงเป็นแรงผลักดันมาจากประเทศสหรัฐอเมริกา) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงแรก หรือในช่วงเริ่มต้น

กล่าวคือ ได้ปรากฏมีข้อเรียกร้องของชนชั้นนำและจากระบบราชการของไทยเอง ในประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับความขาดความเกิน หรือความไม่พอดีของหลักสูตร "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" ซึ่งสอนแบบตลาดวิชา และได้ผลิตบัณฑิตเป็นการทั่วไป (แบบสหวิทยาการ) มากกว่าจะเน้นคนให้ตรงกับหน่วยงาน หรือตรงกับวิชาชีพใดวิชาชีพหนึ่ง ความคิดความรู้สึกที่มอง "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" หรือในอันจริง คือการพิจารณาการศึกษาแบบองค์รวมไปใน "ทางลบ" นี้เข้าใจว่าน่าจะมีมาแต่เดิม อันเป็นวิถีคิดในแบบธรรมเนียมของการศึกษาไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ในช่วง พ.ศ.2477-2490 ซึ่งเป็นช่วงสมัยที่ ปรีดี พนมยงค์ ผู้ประศาสน์การของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองยังคงมีบทบาททางการเมืองอยู่นั้น การแสดง

ปฏิกิริยาในทาง "ลบ" ต่อหลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิต ก็คงเป็นเรื่องที่กระทำไม่ได้สะดวกนัก แต่ครั้งถึงปี พ.ศ.2490 เมื่อได้เกิดมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ซึ่งส่งผลให้ปรีดี พนมยงค์และพรรคพวก ต้องหลบหนาทบททางการเมืองลงไป การแสดงความคิดเห็นความรู้สึกอันเป็น "ธรรมชาติ" แต่เดิมของชนชั้นนำไทย ซึ่งเห็นว่าการศึกษแบบทั่วไปเป็นเรื่องที่ไม่ถูกต้อง หรือไม่เหมาะสมไม่ควร จึงได้มีโอกาสดูเปิดเผย และได้มีการดำเนินการทางสถาบันขึ้นในระหว่างปี พ.ศ.2491-พ.ศ. 2492 ปรากฏจนกระทั่งได้ส่งผลให้มีการยกเลิกหลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิตไปในท้ายที่สุด

หลักฐานสำคัญ ซึ่งแสดงความคิดเห็นความรู้สึกของชนชั้นนำ และของระบบราชการไทย ได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างแรก ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงบทบาทครั้งสำคัญของ "เนติบัณฑิตสภา" ในปี พ.ศ. 2491 (เนติบัณฑิตสภานี้ แต่เดิมชื่อ "สถานนิติศึกษา" ได้รับการก่อตั้งเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2460 และมีบทบาทอย่างสำคัญในการควบคุมและให้การอบรมผู้ประกอบอาชีพทางกฎหมาย ทั้งปวง อย่างไรก็ดี ในระยะต่อมา คือในปี พ.ศ.2476 สถานนิติศึกษา ได้ถูกยุบเลิกไป และมีการจัดตั้ง "เนติบัณฑิตสภา" ขึ้นแทน โดยมีบทบาทหน้าที่เป็นเพียงผู้รับการขึ้นทะเบียนสมาชิกสามัญให้แก่ธรรมศาสตร์บัณฑิตทุกคน) โดยที่กลุ่มผู้บริหารของเนติบัณฑิตสภาชุดปี พ.ศ.2491 ได้มีความเห็นอ้างตามที่ประชุมของเนติบัณฑิตสภาระหว่างประเทศ ในประเด็นสำคัญที่ว่า "ควรให้มีการอบรมในภาคปฏิบัติอย่างเพียงพอแก่ผู้ที่จะต้องออกไปประกอบอาชีพทางกฎหมาย" ดังนั้น ทางเนติบัณฑิตสภาจึงได้ออกกฎระเบียบใหม่ ที่จะไม่รับการจดทะเบียนบัณฑิตของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง จนกว่าบัณฑิตเหล่านั้นจะผ่านการอบรมและสอบผ่านเกณฑ์ความรู้ของเนติบัณฑิตสภา

เรื่องนี้มีความสำคัญเนื่องด้วยเกี่ยวข้องโดยตรงกับการประกอบอาชีพของบุคคล เพราะหากไม่ได้รับการจดทะเบียนจากเนติบัณฑิตสภา บัณฑิตผู้นั้น ก็คงมีฐานะเป็นเพียงทนายความชั้นสอง นอกจากนี้ ยังแสดงความหมายด้วยว่า กลุ่มชนชั้นนำของวงการกฎหมายไทย ได้พิจารณาและมีความเห็นร่วมกันว่าหลักสูตร "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" ไม่มีความพอเพียง อีกทั้งไม่มีสถานะและความ "ศักดิ์สิทธิ์" พอที่ประสพการเป็นทนายความชั้นหนึ่ง (เหมือนดังที่เป็นและปฏิบัติกันอยู่ในระหว่างปี พ.ศ.2477-2490) ได้อีกต่อไป แน่่อนว่าการเปลี่ยนแปลงในบทบาทและการหน้าที่ของเนติบัณฑิตสภาในครั้งนี้ มีผลกระทบโดยตรงต่อนักศึกษามากที่สุด นักศึกษาของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (ซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยเดียวที่เปิดสอนวิชาทางสังคมศาสตร์อยู่ในตอนนั้น) จึงได้ก่อการประท้วง และเดินขบวน โดยที่นักศึกษาบางคนถึงกับกรีดเลือด ผลกระทบในลำดับถัดมาคือ ได้เกิดมีแรงบีบบังคับต่อผู้บริหารของมหาวิทยาลัย และกระทบต่อผู้นำทางการศึกษาของไทยโดยรวม ซึ่งต้องพยายามโอนอ่อนผ่อนตาม และหาทางปรับระบบการศึกษาให้นักศึกษาที่สำเร็จการศึกษาออกไปแล้ว สามารถประกอบอาชีพการงานได้ต่อไป (4)

ความเคลื่อนไหวของชนชั้นนำ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้นำในระบบราชการ ในการประเมินคุณค่า "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" ใหม่ มิได้จำกัดเฉพาะแต่วงการนักกฎหมายเท่านั้น หากยังขยายออกไปสู่ผู้นำในแวดวงของกระทรวงมหาดไทยด้วย กล่าวคือ ในปี พ.ศ.2491 ได้มีการจัดตั้งคณะรัฐศาสตร์ ขึ้นที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งในครั้งนั้น หลวงอังคณานุรักษ์ อดีตอธิบดีเก่าของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรของไทยอยู่ด้วย ได้อภิปรายมีความตอนหนึ่ง กล่าวว่า

"... วัตถุประสงค์ที่จะจัดตั้งคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขึ้น ก็เพื่อเป็นแม่พิมพ์ปั้นนักปกครอง... ส่วนรัฐศาสตร์ของธรรมศาสตร์นั้น มุ่งปลูกปั้นนักการเมือง เพื่อเป็นผู้แทน หรือรัฐมนตรี..." (อังคณานุรักษ์, 2511: 10)

คำอภิปรายนี้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงความคิดความรู้สึกของชนชั้นนำ และของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของกระทรวงมหาดไทยในสมัยนั้นได้ในระดับหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต่อเป้าหมายอนาคต และบทบาทของผู้สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ซึ่งส่วนใหญ่มีจิตใจมุ่งที่จะเป็น "นักการเมือง" มากกว่าการมุ่งเป็นข้าราชการ (ที่ดี) ในการนี้ ควรกล่าวด้วยว่า การจัดตั้งคณะรัฐศาสตร์ ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขึ้นในปี พ.ศ.2491 มีลักษณะเป็นการเร่งรีบดำเนินการโดยปราศจากการเตรียมพร้อมด้วยประการทั้งปวง ตัวอย่างเช่น ยังไม่มีการยกร่างหลักสูตรขึ้นทั้งหมด หรืออยู่ในขั้นที่อาจเรียกได้ว่า "หลักสูตรยังหาความแน่นอนไม่ได้.." (เกษม, 2519: คำกล่าวของเกษม สุวรรณกุล นิสิตรุ่นแรก) มีการเรียนการสอนเพียงแผนกเดียวไปพลางก่อน คือแผนกวิชาปกครอง อีกทั้ง ยังไม่มีอาคารเรียนของตนเอง จึงต้องอาศัยสถานที่เรียนของคณะอักษรศาสตร์ และคณะพาณิชยศาสตร์เป็นการชั่วคราว นอกจากนี้ อาจารย์ประจำก็มีเพียง 2 คน ต้องอาศัยอาจารย์พิเศษจากกระทรวงมหาดไทย ฯลฯ トラバจนถึงปี พ.ศ.2493 จึงได้มีการโอนย้ายเกษม อุทยานิน หัวหน้ากองควบคุมเทศบาล กระทรวงมหาดไทย ไปเป็นอาจารย์เอกของคณะดังกล่าว ก่อนที่จะได้ก้าวขึ้นเป็นคณบดีคนแรกของคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ.2494 อันเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า การก่อตั้งคณะรัฐศาสตร์ ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ลุล่วงเรียบร้อย และมีความเป็นปึกแผ่นขึ้นแล้ว

ถึงแม้ว่าในปี พ.ศ.2491 การก่อตั้งคณะรัฐศาสตร์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จะยังเพิ่งเริ่มต้นขึ้น แต่ทางกระทรวงมหาดไทย ก็ได้เตรียมทำเรื่องเสนอให้มีการปรับใช้ "กฎ ก.พ. ที่ 110" ในประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการกำหนดเงินเดือนข้าราชการ เพื่อให้ผู้ที่เรียนหนังสือเต็มเวลา 4 ปี และมีการฝึกฝนระเบียบวินัยมาเป็นอย่างดี สามารถที่จะได้รับการพิจารณาจากหน่วยงานให้ "มีเงินเพิ่มพิเศษขึ้นอีกได้ไม่เกินเดือนละ 30 บาท" (ชาญวิทย์ และคณะ, 2532:

80-81) นี้ต้องนับเป็นความคิดความรู้สึกโดยรวมของชนชั้น นำนารวมทั้งของหน่วยงานราชการ พิจารณาการผลิตบัณฑิตตามหลักสูตร "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" แบบตลาดวิชาไปในทาง "ลบ" หรือต่ำกว่า "มาตรฐาน" ที่ควรจะเป็น และเรื่องนี้ก็น่าจะเป็นแรงบีบคั้นจากภายในระบบราชการด้วยกันเองในทางหนึ่ง ทำให้ผู้บริหารของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองคิดทำการเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาของตนในช่วงปี พ.ศ.2491-2492

กล่าวคือ ในปี พ.ศ.2491 ได้มีการอภิปรายและกล่าวถึงกันพอสมควรในหมู่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ว่าควรจะมีการเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาใหม่ หรือไม่ ถัดมา ค.ศ. 1949 ก็ได้มีการตรา "ข้อบังคับเพิ่มเติมว่าด้วยการแบ่งแยกการศึกษาเป็นสี่คณะ และกำหนดสมัยศึกษาและการสอบไล่ 2492" ขึ้น ลงนามโดยพลเอกมังกร พรหมโยธี นายคณะกรรมการมหาวิทยาลัย รวมทั้ง ได้มีการจัดตั้งคณะกรรมการเพื่อที่จะได้ยกร่างหลักสูตรของคณะต่างๆ (ได้แก่ คณะนิติศาสตร์ คณะรัฐศาสตร์ คณะเศรษฐศาสตร์ และคณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี) และกล่าวเฉพาะในส่วน of คณะรัฐศาสตร์แล้ว คณะกรรมการจัดวางหลักสูตรของคณะรัฐศาสตร์ประกอบไปด้วย ศิริเรก ชัยนาม ซึ่งได้รับการแต่งตั้งเป็นคณบดีคณะรัฐศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เป็นคนแรก (ในปี พ.ศ.2492 ก่อนที่ทางคณะรัฐศาสตร์ ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจะมีคณบดีอย่างแท้จริงในปี พ.ศ.2494 เสียอีก) คนต่อมา ได้แก่ เสริม วินิจฉัยกุล, พระองค์เจ้าเปรมบุรฉัตร, ทวี แรงจำ, หม่อมเจ้าลักษณเลิศ ขยางกูร, ป่วย อิงภากรณ์ และยวด เลิศฤทธิ์ (ซึ่งได้รับปริญญารัฐศาสตร์ดุษฎีบัณฑิตของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ตามระบบการศึกษาในยุคแรกก่อตั้ง)

สรุปความในที่นี้ คงพอเห็นได้ว่า การก่อตั้งคณะรัฐศาสตร์ขึ้นทั้งที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในปี พ.ศ.2491 และที่มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ในปี พ.ศ.2492 ในตรงจุดเริ่มต้น คงต้องนับเป็นการเคลื่อนไหวจาก "ภายใน" สังคมการเมือง และเป็นเรื่องของภูมิปัญญาความคิดของไทยเองเป็นสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การแลเห็นว่าหลักสูตร "ธรรมศาสตร์บัณฑิต" นั้นไม่เหมาะสมต่อการผลิต "นักปกครอง" และ "นักกฎหมาย" ฯลฯ การแบ่งการศึกษาออกเป็น คณะรัฐศาสตร์ คณะนิติศาสตร์ คณะเศรษฐศาสตร์ คณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชีรวมทั้งคณะอื่นๆ เพิ่มขึ้นในระบอบต่อมา จึงกลายเป็นทางเลือกใหม่ของระบบการศึกษาและของสังคมไทย ซึ่งเริ่มต้นนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2491-2492 เป็นต้นมา トラバจนปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนในทางโครงสร้างและสถาบันการศึกษาของไทยดังกล่าว ได้ถือกำเนิดและพัฒนาขึ้นภายใต้ "สภาพแวดล้อมใหม่" ทางการเมืองระหว่างประเทศ นั่นคือการมีบทบาทอย่างสำคัญของประเทศสหรัฐอเมริกา รวมทั้ง เข้าามี "อิทธิพล" ต่อระบบเศรษฐกิจสังคม และการเมืองไทย ซึ่งเรียกกันโดยรวมว่าการปฏิบัติการ "สงครามเย็น" ต่อ

ด้านฝ่ายคอมมิวนิสต์ ซึ่งในกรณีของประเทศไทยนั้น ประเทศสหรัฐอเมริกาได้ดำเนินการอย่างเป็นจริงเป็นจังในปี พ.ศ.2493 โดยมีการลงนามในข้อตกลงว่าด้วยความร่วมมือทางการศึกษาและวัฒนธรรม เป็นฉบับแรกเมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม 2493 ติดตามด้วยข้อตกลงว่าด้วยความร่วมมือทางเศรษฐกิจและทางเทคนิค (ลงนามวันที่ 19 กันยายน 2493) และข้อตกลงว่าด้วยความช่วยเหลือทางการทหารระหว่างรัฐบาลแห่งประเทศไทยและประเทศสหรัฐอเมริกา (ลงนามวันที่ 17 ตุลาคม 2493) ของปีเดียวกัน และในกระบวนการนี้ ทางรัฐบาลไทยก็ได้จัดตั้งองค์กรขึ้นเป็นพิเศษในรูปของคณะกรรมการชื่อ "คณะกรรมการดำเนินงานตามโครงการช่วยเหลือเศรษฐกิจและวิชาการของสหรัฐอเมริกา (ก.ศ.ว.)" รวมทั้งได้ตอบสนองกับข้อเรียกร้องของรัฐบาลสหรัฐอเมริกาในหลายสิ่งหลายประการด้วยความแข็งขัน ตัวอย่างเช่น การให้การรับรองรัฐบาลบาลาไคของฝรั่งเศสในประเทศเวียดนาม การดำเนินการปิดศูนย์กลางการเคลื่อนไหวของขบวนการปลดแอกเวียดนาม-เวียดนามเหนือในประเทศไทย และการส่งกองทหาร 4,000 นายไปร่วมทำสงครามที่ประเทศเกาหลี เป็นต้น

กล่าวเฉพาะทางด้านการศึกษาและวิชาการ นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2493 เป็นต้นมา ปรากฏว่า ได้มีผู้เชี่ยวชาญ ทั้งที่เป็นคณะรายบุคคล และผู้แทนของสถาบันการศึกษาชั้นสูงเดินทางเข้ามาประเทศไทย เพื่อให้คำแนะนำ ทำงาน และลงนามข้อตกลงฉบับย่อยเพื่อที่จะให้ความช่วยเหลือเป็นการเฉพาะ หรือเป็นรายๆ ไป แก่ทางสถาบันและองค์กรการศึกษาของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางมูลนิธิฟูลไบรท์ (Fulbright Foundation) ซึ่งได้จัดส่ง Rufus Smith จากมหาวิทยาลัยนิวยอร์กเดินทางเข้ามาประเทศไทยในปี พ.ศ. 2494 โดยมีส่วนร่วมเป็นกรรมการจัดวางหลักสูตรให้ทั้งกับคณะรัฐศาสตร์ของทั้งสองมหาวิทยาลัย และที่สำคัญคือ ได้เป็นผู้สอนภาษา สอนวิชาการเมืองเปรียบเทียบ และเป็นผู้จัดวางระบบห้องสมุดให้กับคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในช่วงแรกของการก่อตั้ง

เข้าใจว่า คงจะเป็นเพราะ Rufus Smith ได้อุทิศตนทำงานประจำอยู่กับทางคณะรัฐศาสตร์ ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ทางฝ่ายคณะรัฐศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จึงได้มีโอกาสรับความช่วยเหลือจากทางมหาวิทยาลัยอินเดียนา (Indiana University) ในปี พ.ศ.2498 ซึ่งเริ่มต้นโดยการลงนามรับความช่วยเหลือของอธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คือ จอมพล ป. พิบูลสงคราม กับผู้แทนของมหาวิทยาลัยอินเดียนา เมื่อวันที่ 9 เมษายน พ.ศ.2498 ซึ่งตามข้อตกลงระบุว่า ทางมหาวิทยาลัยอินเดียนาจะให้ความช่วยเหลือแก่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในการจัดตั้งคณะใหม่ ชื่อคณะรัฐประศาสนศาสตร์ ในระยะแรก 3 ปีแรกด้วยจำนวนเงินความช่วยเหลือปีละ 880,000 เหรียญสหรัฐ และในการนี้ ฝ่ายรัฐบาลไทยเอง ก็จะจัดสรรงบประมาณอุดหนุนสมทบให้ด้วยอีกปีละ 1.5 ถึง 2.4 ล้านบาท (ชาญวิทย์ และคณะ, 2532:2-38 และ

2-39) และในส่วนของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ก็ได้แต่งตั้งให้นายมาลัย หุวะนันท์ เป็นคณบดีคนแรกของคณะดังกล่าว ซึ่งจัดการศึกษาเฉพาะปริญญาโท เป็นหลักสูตร 2 ปี

ผู้สอนและผู้บรรยายของคณะรัฐประศาสนศาสตร์ ประกอบด้วยอาจารย์ทั้งชาวไทยและต่างประเทศ ตัวอย่างของ อาจารย์ชาวไทย อย่างเช่น นายมาลัย หุวะนันท์ นายชูปกาญจนประกร (ซึ่งย้ายมาจากคณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) นายถวัลย์ ศิลปกิจ นายฉันทน์ สมิตติเวช เป็นต้น และในส่วนของอาจารย์ชาวต่างประเทศ เกือบทั้งหมดมาจากมหาวิทยาลัยอินเดียมา ประเทศสหรัฐอเมริกา อย่างเช่น Daniel Wit, Fred W. Riggs, William J. Siffin, A. Elson และ Woodworth G. Thrombley เป็นต้น

ควรกล่าวด้วยว่า ในช่วงของยุคอเมริกัน (American Era) ในประเทศไทยนี้ กลุ่มองค์กร และคณะของนักวิชาการอเมริกัน มิได้มีบทบาทเฉพาะที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หรือเฉพาะที่คณะรัฐประศาสนศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หากยังมีบทบาทในวงกว้าง อย่างเช่น มีบทบาทผลักดันให้มีการจัดตั้งสภามหาวิทยาลัยแห่งชาติขึ้นในปี พ.ศ.2497 (และต่อมา มีการจัดตั้งสภาการศึกษาแห่งชาติขึ้นอีกในปี พ.ศ.2502) ซึ่งที่สภามหาวิทยาลัยแห่งชาตินี้ ได้ปรากฏชื่อของผู้เชี่ยวชาญจากองค์การศึกษาวិทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ คือ Charles Darwin ซึ่งได้เข้ามาสำรวจสภาพของมหาวิทยาลัยในประเทศไทย ในช่วงปี พ.ศ.2496-2499 และพบว่ามิถุนการณ์ศึกษาค่อนข้างต่ำ เป็นการศึกษาเฉพาะทางคล้ายกับเป็นโรงเรียนฝึกหัดมากกว่าจะเป็นมหาวิทยาลัยอย่างแท้จริง สถานศึกษาในระดับมหาวิทยาลัยขาดแคลนหนังสือ ไม่มีสถิติการศึกษา ฯลฯ เขาได้เสนอให้รัฐบาลไทยจัดระบบการศึกษาและระบบมหาวิทยาลัยเสียใหม่ ให้คล้ายกับมหาวิทยาลัยลอนดอน กล่าวคือ ให้รวมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ และมหาวิทยาลัยศิลปากรเข้าด้วย เป็นมหาวิทยาลัย "ภูมิพล" ส่วนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และคณะอายุรศาสตร์ของโรงพยาบาลหญิง ให้รวมเข้าด้วยกันเป็นมหาวิทยาลัย "กรุงเทพ" (ดู ชาญวิทย์ และคณะ, 2532: 3-34 ถึง 3-35) และถึงแม้ว่าข้อเสนอของ Charles Darwin จะไม่ได้รับการปฏิบัติ แต่ก็ถือว่ามีความสำคัญ เพราะเป็นจุดเริ่มต้นของการปรับปรุงมหาวิทยาลัยให้มีความทันสมัย มีการจัดตั้งสภาการศึกษาแห่งชาติ และที่สำคัญคือ การวางแนวทางที่จะพัฒนาอาจารย์ และจำกัดจำนวนนักศึกษาเพื่อให้การศึกษาระดับมหาวิทยาลัยมี "มาตรฐาน" และสอดคล้องกับการพัฒนาเศรษฐกิจ รวมทั้งเป็นแนวทางเบื้องต้นของการจัดตั้ง "มหาวิทยาลัยปิดในส่วนภูมิภาค" ดังเช่น การจัดตั้งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ เป็นต้น

ที่กล่าวมาเป็น "อิทธิพล" ของต่างประเทศต่อการปรับทิศทางการจัดการศึกษาของภาค
 รัฐไทย ซึ่งเกี่ยวข้องกับหน่วยราชการโดยตรง อย่างไรก็ตาม อิทธิพลที่สำคัญอีกส่วนหนึ่ง ยังได้เกิด
 ขึ้นกับ "ภาคสังคม" โดยรวม ตัวอย่างที่สำคัญได้แก่ การเข้ามาการศึกษาวิจัยทั้งที่เป็นส่วนบุคคล
 และเป็นโครงการขนาดใหญ่ ดังปรากฏเป็นผลงานการค้นคว้าของ William G. Skinner (1954)
 David Wilson (1962) David K. Wyatt (1966) และมีผลงานการศึกษาเปรียบเทียบสังคมชาวนา
 ในเขตภาคกลาง (Lauriston Sharp 1950) ชาวนาในเขตภาคเหนือ (Konrad Kingshill 1957)
 และชาวนาในเขตภาคอีสาน (Charles F. Keyes 1967) เป็นต้น ในสมัยนี้ มหาวิทยาลัยของ
 ประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งมี "อิสระ" และมีเสรีภาพทางการศึกษาอย่างมาก ได้ริเริ่มโครงการ
 ศึกษาวิจัยประเทศไทย รวมทั้งประเทศในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตัวอย่างเช่น ได้มีการจัดตั้ง
 ศูนย์ศึกษาวิจัยขึ้นที่มหาวิทยาลัยคอร์เนลล์ ที่มหาวิทยาลัยเยล (ซึ่งมีผลงานการศึกษาที่แตกต่าง
 จากมหาวิทยาลัยคอร์เนลล์อยู่บ้าง อาทิเช่นผลงานของ Micheal Moerman 1966) และ
 มหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนีย ที่เมืองเบอร์กลีย์ (ซึ่งเป็นผลงานของ John E. de Young ร่วมกับ
 Walter F. Vella และ Mary R. Haas) (ดู อานันท์, 2537: 264-265) รวมทั้ง สหรัฐอเมริกา (โดย
 ผ่านมูลนิธิฟอร์ด) ยังได้ผลักดันให้มีการจัดตั้งศูนย์ศึกษาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขึ้นที่
 มหาวิทยาลัยเกียวโต เมืองเกียวโตประเทศญี่ปุ่น ขึ้นในอีกทางหนึ่งด้วย (ก่อตั้งปี พ.ศ. 2507)

การเข้ามาของนักวิชาการอเมริกันในแวดวงไทยศึกษา นับตั้งแต่ปลายทศวรรษที่
 2490 เป็นต้นมา ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์กันพอสมควรแล้วว่ามี "คติ" และ "อคติ" ทางการศึกษา
 หรือไม่อย่างไร (ซึ่งผู้เขียนจะไม่ขอกล่าวถึงรายละเอียดในที่นี้ ขอให้พิจารณา บทวิพากษ์ที่ดีมาก
 ของ อานันท์, 2537; บุญรักษ์, 2538; Ayal, ed., 1978; Bell, 1980 เป็นต้น) ซึ่งต้องนับเป็น
 กระแสวัฒนธรรมที่กระทบต่อทัศนคติของเยาวชนและผู้คนรุ่นใหม่ในสมัยนั้นพอสมควร กล่าว
 คือ พวกเขาต่างพิจารณาว่า สหรัฐอเมริกานั้นเป็น "แหล่งของขุมปัญญา" ที่จะช่วยให้ประเทศ
 ชาติเจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับประเทศอื่นๆ รวมทั้งเป็นแหล่ง "ชุบตัวใหม่" ที่จะช่วยให้มีความ
 สำเร็จในหน้าที่การงาน และในแวดวงราชการของไทยต่อไปได้ (5) และในช่วงเวลาสองทศวรรษ
 เศษของ "ยุคอเมริกัน" ในประเทศไทย นับจากปี พ.ศ. 2493 เป็นต้นมาทราบจนถึงปี พ.ศ.
 2517 ประมาณกันว่า ได้มีนักเรียนไทยเดินทางไปศึกษาและเข้ารับการอบรมที่ประเทศสหรัฐ
 อเมริการวม 8,000 คน และประมาณ 1,500 คน ที่สำเร็จการศึกษาขั้นปริญญา ได้เดินทางกลับเข้า
 รับราชการในหน่วยงานต่างๆ ของรัฐบาลไทย (Bell, 1980: 9-11)

อย่างไรก็ตาม สักส่วนของผู้สำเร็จการศึกษาชั้นสูง ถึงขั้นได้รับปริญญาเอกจาก
 ประเทศสหรัฐอเมริกา ในช่วงสมัยแรก (นับตั้งแต่สิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง จนถึงปี พ.ศ.

2505) เป็นที่น่าสังเกตว่า จะสำเร็จการศึกษาทางด้านการศึกษากลับเป็นจำนวนสูงสุด (จำนวน 22 จาก 50 คน) ถัดไปคือ ผู้สำเร็จการศึกษาทางด้านเศรษฐศาสตร์ ประมาณ 11 คน ที่เหลืออีกประมาณ 17 คนกระจ่ายไปในสาขาวิชาต่างๆ ทั้งในทางความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ (ประมาณ 7 คน) รัฐประศาสนศาสตร์ ประวัติศาสตร์ รัฐศาสตร์ สังคมวิทยา ฯลฯ (ดู ข้อสังเกตและความเห็นของ Thrombley et.al., 1967: vi) กล่าวในอีกนัยหนึ่งคือ การศึกษาและค้นคว้าวิจัยทางรัฐศาสตร์ ในสมัยนี้ส่วนใหญ่เป็นผลงานของชาวต่างประเทศมากกว่าจะเป็นผลงานของนักวิชาการชาวไทย ซึ่งในสมัยนั้นยังไม่ได้เริ่มทำการศึกษาค้นคว้าเรื่องราวทางการเมืองการปกครองของไทยในยุคร่วมสมัย

ที่กล่าวมาเป็นสภาพความเป็นไปของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทย ซึ่งผู้วิจัยมี มโนทัศน์ หรือมีแนวมองที่จะแยกแยะระหว่างพัฒนาการของวิชาการรัฐศาสตร์ อันเป็นหลักการทั่วไปอย่างหนึ่ง กับการขยายความ การตีความ การคิดแปลง การเลือกรับ และการปรับนำมาใช้ เพื่อการค้นคว้าวิจัย "ข้อมูลเชิงประจักษ์" ของไทยอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งในประการหลังนี้คงต้องใช้เวลาของการปรับตัว ทั้งในแง่ของการจัดเตรียมบุคลากร ทั้งอาจารย์ นิสิตนักศึกษา นักวิจัย และการปรับตัวขององค์กร เช่น การจัดการะงานให้แก่บุคลากรอย่างเหมาะสม มีห้องสมุด แหล่งค้นคว้าที่พอประมาณ ฯลฯ อยู่ระยะหนึ่ง อันเป็นเรื่องธรรมดาของกระบวนการปรับเปลี่ยน "สิ่งภายนอก" ให้เป็น "สิ่งภายใน" ซึ่งเกี่ยวข้องกับลักษณะทางการเมือง และนโยบายของรัฐบาลไทย ทั้งในทางตรงและในทางอ้อม อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ด้วย (ดูแง่คิดของเรื่องดังกล่าว ได้จาก คีตกฤษ, 2528 และ เสน่ห์, 2528 เพื่อการพิจารณาวิชารัฐศาสตร์ในบริบทของสังคมการเมืองไทยเป็นการเฉพาะ) (6)

ความสำคัญของเรื่องต่างๆ ดังที่ได้ลำดับมานี้ คือ การอธิบายว่า วิชารัฐศาสตร์ไทย แม้ว่าจะได้เริ่มวางรากฐานไว้บ้างแล้วในสมัยแรกของการก่อตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์ และการเมือง แต่ก็ยังเป็นวิชารัฐศาสตร์ที่เน้น "หลักการ" คือเน้นเรื่องราวที่ควรจะเป็นไป (อาทิ เช่น รัฐบาลของประเทศประชาธิปไตยควรยึดหลักการแบ่งแยกอำนาจ อำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน ประเทศมีกฎหมายรัฐธรรมนูญ ฯลฯ) รวมทั้งในช่วงภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง นับเนื่องต่อมาอีกประมาณสองทศวรรษ ซึ่งการเมืองและการศึกษาของไทยได้รับ "อิทธิพล" จากประเทศสหรัฐอเมริกาเป็นอย่างมาก แต่ก็เกินไปในเชิงของการเรียนการสอนที่เกี่ยวข้องกับ "หลักการ" อีกเช่นกัน ดังที่ Woodworth G.Thrombley ร่วมกับ William Siffin Pensri Vayavananda ได้ร่วมกันประเมินไว้เมื่อปี พ.ศ.2510 ว่ามีการศึกษาค้นคว้าวิจัยในทาง "รัฐศาสตร์" อย่างจริงจังเป็นจริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งโดยคนไทยมีน้อยมาก (Thrombley et.al., 1967: บทนำ) บทบาทของนักวิชาการไทยในสมัยนี้ จึงเป็นเพียงผู้นำสาร หรือเป็นคนกลางของการเคลื่อนย้าย

"หลักวิชาการรัฐศาสตร์" สมัยใหม่จากประเทศสหรัฐอเมริกา รวมทั้งจากประเทศตะวันตก ให้เข้ามาปักหลักและมีฐานอยู่ในสังคมไทยเป็นสำคัญ (7)

กระนั้นก็ตาม การเคลื่อนย้าย "หลักวิชารัฐศาสตร์" สมัยใหม่จากภายนอกเข้ามาสู่สังคมไทย กล่าวได้ว่า เป็นกระบวนการที่ดำรงต่อเนื่องมา และคงจะมีต่อไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของวิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทยไปเสียแล้ว ในขณะที่อีกส่วนหนึ่ง เห็นได้ชัดเจนนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2511 เป็นต้นมา ปรากฏว่าได้มีความพยายามที่จะ "ประยุกต์" ใช้หลักวิชาการทางรัฐศาสตร์ต่างๆ อย่างเช่น แนวคิดเรื่องพัฒนาการทางการเมือง แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมทางการเมือง เป็นต้น เพื่อการศึกษาวิจัย หรือเพื่ออธิบาย "ข้อมูลเชิงประจักษ์" ของสังคมการเมือง และของประวัติศาสตร์ไทย เรื่องนี้ นับว่ามีความสำคัญ เพราะได้ทำให้ วิชารัฐศาสตร์ไทย มีชีวิตและพัฒนาการขึ้นในอีกลักษณะหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวพันกับการจัดระบบความรู้ที่ว่าด้วยประวัติศาสตร์ พัฒนาการ และชีวิตทางการเมืองของไทยโดยตรง ในระดับที่ลุ่มลึกมากกว่าที่ระดับวิชา "หลักรัฐศาสตร์ทั่วไป" ในแบบแรกพึงกระทำได้

ด้วยความตระหนัก และด้วยการพิจารณาพัฒนาการของ "วิชารัฐศาสตร์ไทย" สมัยใหม่ในทั้งสองระดับดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจึงมีความเห็นว่า คงจะมีประโยชน์ และน่าจะทำให้เกิดการอภิปรายได้ดียิ่งเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก หากจะจัดแบ่งระยะช่วงเวลาตามลักษณะของพัฒนาการของวิชารัฐศาสตร์ไทยยุคใหม่ อย่างกว้างๆ ออกเป็น 3 สมัยดังนี้ (ดูเพิ่มเติม นครินทร์-บรรณาธิการ, 2542)

ก. ระยะของการก่อตัวครั้งใหม่นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2490 จนถึงประมาณปี พ.ศ.2510

ข. ระยะของการขยายตัว และการประยุกต์ทฤษฎีเข้ากับงานวิจัยการเมืองไทยในระหว่างปี พ.ศ.2511 จนถึง พ.ศ.2520 (ซึ่งตรงกับช่วงทศวรรษที่ 2510)

ค. ระยะเวลาของการทบทวน วิพากษ์ตนเอง และการดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างความคิดกระแสต่างๆ (นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2521 トラาจนปัจจุบัน)

ก. ระยะของการก่อตัว (ครั้งใหม่)

ในการทำความเข้าใจกับบรรยากาศของ "วิชารัฐศาสตร์ไทย" ในสมัยแรกนี้ ผู้เขียนเห็นว่า มีประโยชน์อย่างยิ่ง หากจะเริ่มต้นด้วยพิจารณาทบทวนการจัดกลุ่มประเภทของสาขาวิชาพร้อมด้วยการยกตัวอย่างงานต่างๆ ประกอบ ซึ่งปรากฏอยู่ในงานประมวลองค์ความรู้เรื่อง Thai Government and Its Setting ของ Woodworth G.Thrombley กับ William J. Siffin และ Pensri Vayavananda ในปี พ.ศ.2510 เพราะนี่ คืองานประเมินสถานภาพของวิชา

รัฐศาสตร์ รวมทั้งประวัติศาสตร์การเมืองไทย ที่ทำกันอย่างจริงจังเป็นครั้งแรก อีกทั้งมีความน่าสนใจ และมีหลักฐานประกอบที่น่าเชื่อถือ (มิใช่เป็นการแสดงความคิดเห็นทั่วไป) ซึ่งสามารถแสดงความเคลื่อนไหวทางวิชาการที่ปฏิบัติกันอย่างแท้จริงภายในแวดวงทางรัฐศาสตร์ของไทย รวมทั้งในการศึกษาเรื่องรัฐ และรัฐบาลไทยในสมัยนั้นได้ด้วย

กล่าวคือ คณะผู้วิจัยทั้งสาม ได้แบ่งหัวข้อการศึกษาวิจัยเรื่องการเมืองการปกครองของไทยออกเป็น 6 หัวข้อย่อยดังนี้ คือ (1) governmental and political leadership (2) law and justice (3) subnational government (4) interests and associations (5) Communism in Thailand (6) political change and development และ (7) diplomacy and international relations ซึ่งเป็นการจัดประเภทของกลุ่มความรู้ทางด้านการเมืองการปกครองที่แตกต่างจากการจัดแบ่งประเภท "กลุ่มความรู้" ของสภาวิจัยแห่งชาติของไทยในสมัยนั้น ซึ่งองค์กรหลังได้จัดประเภทของความรู้ทางด้านการเมืองการปกครองออกเป็น 6 กลุ่มสาขา ได้แก่ (1) ทฤษฎีการเมืองและประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมือง (2) สถาบันทางการเมือง (3) กฎหมายสาธารณะ (4) พรรคการเมือง และกลุ่มผลประโยชน์ (5) รัฐประศาสนศาสตร์ และ (6) ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ (ดู เศษชาติ, 2515: 15-16 หนังสือนี้พิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ.2502)

ความแตกต่างที่พอเห็นได้นับเป็นความแตกต่างเหลื่อมล้ำกันระหว่างทัศนคติและการรับรู้ของ Woodworth G.Thrombley และคณะ กับของเศษชาติ วงศ์โกมลเชษฐ์ ข้างต้น ในทางหนึ่งอธิบายได้ว่า การจัดประเภทว่าอะไรคือความรู้ และอะไรคือสาขาวิชาความรู้ของสิ่งที่เรียกว่าการเมืองการปกครอง (state and government) นั้นมีปัญหาโดยตลอด อย่างเช่น ปัญหาว่า การศึกษาทางด้านรัฐประศาสนศาสตร์ และกฎหมายสาธารณะ จะจัดเป็นความรู้ทางด้านการเมืองการปกครอง หรือไม่ (ดูเพิ่มเติม ปฐม และคณะ, 2528 ซึ่งอธิบายว่าได้มีการแยกสาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์ ออกจากวิชารัฐศาสตร์เป็นครั้งแรกในประเทศไทย ในปี พ.ศ. 2498 เมื่อมีการจัดตั้งคณะรัฐประศาสนศาสตร์ขึ้นเป็นแห่งแรกที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) หรือการศึกษาวิจัยเรื่องการปกครองภูมิภาคกับท้องถิ่น (subnational government) รวมทั้งหัวข้อการเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์ในประเทศไทย ซึ่ง Woodworth G.Thrombleyและคณะเน้นพิเศษ คือจัดเป็นหัวข้อความรู้หนึ่งในหกหัวข้อของเขา แต่ปรากฏว่าหัวข้อทั้งสองนี้ ทางสภาวิจัยแห่งชาติของไทยในสมัยนั้น ไม่ได้ถือว่าองค์ความรู้ในทางด้านการเมืองการปกครองเลย หรือในขณะที่ทางสภาวิจัยแห่งชาติ รวมทั้งเศษชาติ วงศ์โกมลเชษฐ์ เห็นว่าการศึกษาทางด้านทฤษฎีและประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมือง ถือว่าเป็นองค์ความรู้ที่สำคัญทางรัฐศาสตร์ในประเทศไทย แต่ในงานการสำรวจของ Woodworth G.Thrombley และคณะกลับไม่แสดง หรือพยายามแสดงให้เห็นว่ามีงานการศึกษาวิจัยเรื่องความคิดทางการเมืองไทยเลย

ข้อสำคัญในประการต่อมา นอกเหนือจากเรื่องของการจัดประเภท (typology) ของกลุ่มความรู้ทางด้านการเมืองการปกครองโดยทั่วไปแล้ว น่าจะได้แก่ ตัวอย่างของงานการศึกษาวิจัยที่มีการค้นคว้าและปฏิบัติจริง ซึ่ง Woodworth G. Thrombley และคณะ ได้กล่าวยกย่องงานเหล่านี้ มากเป็นพิเศษ

1. การศึกษาเรื่องภาวะผู้นำทางการเมือง และการนำทางการเมืองของรัฐบาล พบว่าในช่วงก่อนปี พ.ศ.2510 งานวิจัยที่สำคัญๆ ได้แก่งานของ Thawatt Mokarapong "The June Revolution of 1932 in Thailand: A Study in Political Behavior" Ph.D. Thesis, Indiana University, 1962 (พ.ศ.2505) งานของ David A. Wilson *Politics in Thailand* Cornell university Press, 1962 (พ.ศ.2505) และงานของ Fred W. Riggs *Thailand: The Modernization of a Bureaucratic Polity* East-West Center Press, 1966. (พ.ศ.2509)

เป็นที่น่าสังเกตว่า งานทั้งสามเรื่องดังกล่าวข้างต้น คือของรัช มกรพงศ์ งานของ เดวิด วิลสัน และงานของเฟรด ริกส์ ซึ่งผลิตขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. 2505-2509 ครอบคลุมถึงปัจจุบันนี้ อาจกล่าวได้ว่า งานทั้งสามยังคงดำรงสถานะความสำคัญ หรือเป็นงานเบื้องต้น ซึ่งผู้สนใจที่จะศึกษาและค้นคว้าวิจัยเรื่องการเมืองการปกครองไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวคิดของเฟรด ริกส์ที่ว่าด้วย "การเมืองในระบอบอำมาตยาธิปไตย" (Bureaucratic Polity) นั้น กล่าวได้ว่ามีพลังและได้รับการยอมรับเป็นอย่างมากในสมัยนั้น (ในช่วงสมัยนั้น ดูความเห็นของ เกษม, 2508: 59-87) รวมทั้งในสมัยต่อมา ครอบคลุมปัจจุบัน (งานเขียนในยุคปัจจุบัน ซึ่งยังถือว่า การเมืองไทยยังคงมีลักษณะเป็นอำมาตยาธิปไตย ที่สำคัญ ได้แก่ งานของ วรเดช, 2523; ณรงค์ชัย, 2533; ชัยอนันต์, 2535; และ รังสรรค์, 2539: 153-159 เป็นต้น)

2. ระบบกฎหมายและความยุติธรรม นับเป็นสาขาวิชาที่มีความสำคัญ ซึ่งหลายฝ่ายเห็นว่าเป็นลักษณะสำคัญของการศึกษาการเมืองการปกครองในแบบจารีตประเพณี และครอบงำการศึกษาวิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทยมาอย่างช้านาน (ดู อาทิเช่น ความเห็นของ ปรีชา, 2530: 5) ก่อนที่การศึกษาวิชารัฐศาสตร์แบบใหม่จะเริ่มคืบคลานขึ้นในสังคมไทย

อย่างไรก็ดี การประเมินของ Woodworth G. Thrombley กับคณะ เป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่ง เพราะพวกเขาไม่พบว่ามีการศึกษาวิจัยเรื่องระบบกฎหมายและการยุติธรรมของไทยอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าวเลย (Thrombley et.al, 1967: 19-20) ยกเว้นงานของโรเบิร์ต แลงการ์ด (Robert Lingat) ซึ่งเป็นงานเก่า คือเขียนและพิมพ์มาตั้งแต่สมัยทศวรรษที่ 2480-2490 อย่างเช่น งานเรื่อง "Evolution of the Conception of Law in Burma and Siam" เป็นต้น ก็เป็นงานเก่าที่พิมพ์เผยแพร่ในวารสารสยามสมาคม ตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ.2493

ในส่วนของผู้เขียน พญานันท์ ซึ่งเป็นผู้วิจัยร่วมของ Woodworth G.Thrombley กับคณะ ก็ค้นพบว่าในช่วงสมัยนี้ การศึกษาเรื่องระบบกฎหมายและการยุติธรรมที่เด่นๆ พอมิปรากฏอยู่บ้างในงานเขียนของชำนาญ ยุวบูรณ์ เรื่อง การรวมอำนาจและการกระจายอำนาจทางปกครองในกฎหมายไทย พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.2496 และพิมพ์ครั้งต่อมาโดยโรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น เมื่อปี พ.ศ.2508 ซึ่งเป็นการศึกษากฎหมายที่สัมพันธ์กับการจัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน คือ ศึกษาเรื่องระเบียบการบริหารราชการแผ่นดินของไทย มากกว่าจะเป็นการศึกษากระบวนการกฎหมาย หรือกระบวนการยุติธรรมในตัวเอง

ข้อเท็จจริงเรื่องนี้ บ่งบอกสถานะความรู้ของการศึกษาเรื่องกฎหมาย กับกระบวนการยุติธรรม ซึ่งสัมพันธ์กับการเมืองการปกครองของไทยได้เป็นอย่างดีว่า มิได้ดำรงตนอยู่อย่างจริงจังในทางปฏิบัติ หรือหากจะดำรงตนอยู่ ก็ได้คลี่คลายกลายมาเป็นสาขาวิชาที่ไม่มีงานการศึกษา ค้นคว้าวิจัยใหม่ๆ รองรับอยู่เลยในช่วงทศวรรษดังกล่าว

3. การปกครองภูมิภาคและท้องถิ่น นับเป็นหัวข้อของการวิจัย และเป็นสาขาวิชา ซึ่งผู้สำรวจองค์ความรู้มาโดย Woodworth G.Thrombley กับคณะ (ในปี พ.ศ.2510) ได้กล่าวถึงมากเป็นพิเศษ ในขณะที่ทางสภาวิจัยแห่งชาติของประเทศไทย ในสมัยนั้น รวมทั้งโดยความเห็นของ เศรษฐาธิ วงศ์โกมลเชษฐ์ เป็นต้น ยังมิได้ให้การยอมรับจัดหัวข้อดังกล่าวเป็นสาขาความรู้หนึ่งทางวิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทย แต่ประการใด

ประเด็นสำคัญ ซึ่งควรย้ำในที่นี้คือ สถานะการวิจัยเรื่องการปกครองภูมิภาค และท้องถิ่นของไทยในช่วงเวลาดังกล่าวมีพัฒนาการและความเคลื่อนไหวในระดับที่สูงมาก งานที่สำคัญอย่างเช่น วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ Frederick James Horrigan "Local Government and Administration: A Study of Institutions and Their Cultural Setting" เสนอต่อมหาวิทยาลัยอินเดียนา ปี พ.ศ.2502 ถัดมาคือวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของจุบ กาญจนประกร เรื่อง "Municipal Government in Thailand as an Institution and Process of Local Self-Government" เสนอต่อมหาวิทยาลัยอินเดียนา ประเทศสหรัฐอเมริกา ในปี พ.ศ.2502 รวมทั้งงานวิจัยระดับวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของอาษา เมฆสวรรค์ เรื่อง "The Role of Provincial Governor in Thailand" ในปี พ.ศ.2505 เป็นต้น

ในส่วนของงานวิจัยในระดับรองลงมา น่าจะได้แก่วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทที่น่าสนใจของ อาคม พัลลยะ เรื่อง "Local Government in Songkhla" (1958) วิทยานิพนธ์ของ ประทาน คงฤทธิศึกษากร เรื่อง "บทบาทของสภาเทศบาลในการควบคุมการบริหาร" (พ.ศ.2506) วิทยานิพนธ์ของอุรุย์ คชพิมพ์ เรื่อง "การปกครองตำบลและหมู่บ้านของประเทศไทย" (พ.ศ.

2509) วิทยานิพนธ์ของชวงค์ ฉายะบุตร เรื่อง "วิวัฒนาการการปกครองจังหวัดของประเทศไทย" (พ.ศ.2507) และวิทยานิพนธ์ของฉวิล ไพรสมณ์ เรื่อง "ภาวะผู้นำทางการบริหารของนายกเทศมนตรี" (พ.ศ.2509) เป็นต้น

ข้อเท็จจริงดังกล่าวข้างต้น บ่งชี้ให้เห็นว่า ในระหว่างปี พ.ศ.2500-2510 ได้มีกระแสความสนใจที่จะทำการศึกษาและค้นคว้าวิจัยทางด้านรัฐศาสตร์ ในหัวข้อเรื่องการปกครองภูมิภาคและท้องถิ่นของไทยในจำนวนที่พอประมาณระดับหนึ่ง กล่าวคือ มีจำนวนมากกว่าการวิจัยในสาขาวิชาอื่นๆ (ในเชิงเปรียบเทียบ) ทั้งๆ ที่ในสมัยนั้น ประเทศไทยถูกปกครองด้วยรัฐบาลของคณะปฏิวัติ ไม่ใช่รัฐบาลที่มาจากการเลือกตั้งตามครรลองของระบอบประชาธิปไตยก็ตาม ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า ในระยะต่อมาเมื่อ กระแสความสนใจของแวดวงวิชาการทางรัฐศาสตร์ของไทย เกิดการเปลี่ยนแปลงไป โดยให้ความสนใจกับหัวข้อ และประเด็นปัญหาเรื่องการพัฒนาทางการเมือง (political development) มากกว่าเรื่องอื่นๆ ก็ย่อมมีผลกระทบต่อการศึกษาวิจัยเรื่องการปกครองส่วนภูมิภาคและท้องถิ่นของไทยโดยตรง มากกว่าเรื่องอื่นๆ (มิใช่มีผลกระทบต่อการวิจัยทางด้านกฎหมาย ซึ่งมีงานวิจัยจริงๆ รองรับอยู่ในจำนวนที่น้อยมาก)

4. กลุ่มผลประโยชน์ และการรวมตัวเป็นสมาคมทางการเมือง เรื่องนี้ ในการประเมินของ Woodworth G. Thrombley กับคณะ พบว่าเป็นหัวข้อที่ยังไม่มีการศึกษาวิจัยมากนัก อันเนื่องมาจากกลุ่มผลประโยชน์ในประเทศไทย ที่เห็นได้ชัดก็มีแต่เฉพาะการรวมกลุ่มของชาวจีนเท่านั้น ฉะนั้น หากเราจะศึกษาเรื่องนี้ ในสมัยนั้น คงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องอ่านงานวิจัยของ William G. Skinner เรื่อง Chinese Society in Thailand (พ.ศ.2500) และเรื่อง Leadership and Power in the Chinese Community in Thailand (พ.ศ.2501) เป็นสำคัญมากกว่างานชิ้นอื่นๆ

งานวิจัยของวิลเลียม จี สกินเนอร์ ดังกล่าวข้างต้น ครบจนปัจจุบัน (เช่นเดียวกับงานของเฟรด ริกส์ และของเดวิด วิลสัน) ยังคงได้รับการยอมรับในระดับที่สูงมากจากแวดวงวิชาการ ซึ่งการศึกษาในระยะต่อมา มีแนวโน้มที่จะผลิตซ้ำ และต่อเติมขยายองค์ความรู้เดิมนี้ ออกไป มากกว่าจะมีการวิพากษ์วิจารณ์ หรือทำการศึกษาใหม่โดยตัวของตัวเอง (ดู การศึกษาของ มูราซิม่า, 2541 ซึ่งอาจจะเป็นการศึกษาเรื่องล่าสุด ที่สามารถตรวจสอบและวิจารณ์การศึกษาของวิลเลียม จี สกินเนอร์ ได้ว่ามีความผิดพลาดในหลายประเด็น)

5. คอมมิวนิสต์ในประเทศไทย นับเป็นหัวข้อสำคัญหัวข้อหนึ่งสำหรับนักวิชาการทางรัฐศาสตร์ในสมัยนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักรัฐศาสตร์อเมริกัน ที่เข้ามาศึกษาเรื่องราวทางการเมืองการปกครองของประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในบรรยากาศของสงครามเย็น และแม้ว่าหัวข้อนี้จะยังไม่ถูกจัดเป็นสาขาวิชาทางรัฐศาสตร์โดยสภาวิจัยแห่งชาติของไทยในสมัยนั้น อย่างไรก็ตาม

ก็ดี ในทางปฏิบัติที่เป็นจริง อาจกล่าวได้ว่า ในสมัยแรกเริ่มนี้ ยังไม่มีงานวิจัยเรื่องคอมมิวนิสต์ไทย ปรากฏอยู่เลย ยกเว้นบทความของ David Wilson เรื่อง "Thailand and Marxism" in Frank N. Trager, ed., *Marxism in Southeast Asia* Stanford University, 1959, pp.59-101 เท่านั้น

6. การเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาการทางการเมือง หัวข้อเรื่องนี้ นับเป็นหัวข้อใหม่ของสาขาวิชาทางรัฐศาสตร์ที่นักวิชาการรุ่นหนุ่มในสมัยนั้น อาทิเช่น เกษม สุวรรณกุล อมรรักษาศักดิ์ กระทบท ทองธรรมชาติ เกษม ศิริสัมพันธ์ และเชษฐาติ วงศ์โกมลเชษฐ์ เป็นต้น ให้ความสนใจเป็นอย่างยิ่ง (ดู อมร และ จัตติยา, 2508) อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติจริง ยังปรากฏว่า มีการวิจัยด้วยข้อมูลเชิงประจักษ์ (empirical research) น้อยมาก งานเขียนส่วนใหญ่ในสมัยนี้ (ดูงานเขียนที่รวบรวมพิมพ์อยู่ใน อมร และจัตติยา, 2508 เป็นตัวอย่าง) ล้วนแต่เป็นการ "แนะนำ" ความคิดและทฤษฎีของนักรัฐศาสตร์ชาวต่างประเทศทั้งสิ้น

งานวิจัยด้วยข้อมูลเชิงประจักษ์ที่เด่นมาก ในยุคนี้ น่าจะได้แก่ งานวิจัยของ Hans-Dieter Evers เรื่อง "The Formation of a Social Class Structure : Urbanization, Bureaucratization and Social Mobility in Thailand" *American Sociological Review* (August 1966) ซึ่งทำงานภาคสนามในประเทศไทยในปี พ.ศ.2506 แล้วอธิบายว่ากระบวนการของการขยายตัวของเมืองในประเทศไทย กำลังจะก่อให้เกิดชนชั้นทางสังคมแบบใหม่ (new social class) ซึ่งจะมีผลกระทบต่อโครงสร้างทางอำนาจ ลักษณะทางการเมือง และการเคลื่อนย้ายกลุ่มสถานภาพของผู้คนในสังคมการเมืองไทยต่อไปในอนาคต

7. นโยบายและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทย เรื่องนี้นับเป็นสาขาความรู้เก่าแก่ของการศึกษาวิชาการเมืองการปกครอง โดยที่ในช่วงสมัยนี้ ปรากฏมีงานวิจัยที่เด่นๆ ได้แก่ งานการศึกษาของ Frank C. Darling *Thailand and the United States* (1965) และงานของ Donald E. Nuechterlein *Thailand and the Struggle for Southeast Asia* (1965) เป็นต้น โดยที่ทั้งสองงานวิจัยได้แสดงบรรยากาศทางการเมืองของยุคสมัย ซึ่งปกคลุมด้วยบรรยากาศของสงครามเย็น และฝ่ายไทยเองจำเป็นต้องปรับตัวไปตามแรงกดดันของประเทศมหาอำนาจ โดยมีบทบาทร่วมอย่างแข็งขันในการจัดตั้งองค์กร SEATO และการให้ความช่วยเหลือประเทศสหรัฐอเมริกาทำสงครามที่ไม่ประกาศในประเทศอินโดจีน

อย่างไรก็ดี ในช่วงระยะเวลาของการก่อตัว (พ.ศ.2490-2510) หรือในช่วงสมัยแรกนี้ ภายในสังคมไทยเอง ก็ได้มีความเคลื่อนไหวที่จะขีดเขียนและเรียบเรียงหนังสือ บทความ ตำรา และวิทยานิพนธ์ทางด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยอยู่บ้าง โดยที่ส่วนใหญ่เป็น

ผลงานของข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศ ตัวอย่างเช่น งานเขียนของดิเรก ชัยนาม, สมจิต อนุมานราชชน, ไพโรจน์ ชัยนาม, ชุนวิจิตรมาตรา (งานเขียนเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างไทย-อเมริกัน) เป็นต้น ในขณะที่การศึกษาวิจัยของนักศึกษาทั้งในระดับปริญญาโทและระดับปริญญาเอก ยังมีจำนวนไม่มากนัก ตัวอย่างเช่น งานของทรงศรี อาจอรุณ (2506) และงานของสายจิตต์ เหมินทร์ (2507) เป็นต้น ซึ่งเน้นการพรรณนาความของเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์เป็นการทั่วไป มากกว่าจะวิเคราะห์เนื้อหาของ "นโยบายต่างประเทศ" ของไทยในแง่มุมใดแง่มุมหนึ่ง (ดู ความเห็นของ ไคริน, 2532: 26-48)

กล่าวโดยรวมแล้ว คงพอเห็นได้ว่าในระหว่างปี พ.ศ.2500-2510 วิชาความรู้และการวิจัยทางด้านรัฐศาสตร์ของไทย กำลังอยู่ในช่วงของการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญ นับตั้งแต่เริ่มปรากฏมีชื่อและผลงานของนักวิชาการชาวต่างประเทศ ที่มีงานวิจัยเชิงประจักษ์อย่างแท้จริงในสังคมการเมืองไทย ตัวอย่างเช่น David Wilson, Fred W. Riggs, William G. Skinner, Frank C. Daring และ Hans-Dieter Evers เป็นต้น ในขณะที่เดียวกันเราก็ได้แลเห็นกระบวนการ "เปลี่ยนรุ่น" ของนักวิชาการไทย จากกลุ่มนักวิชาการในแบบเดิม ซึ่งมีฐานะเป็นผู้บรรยายในมหาวิทยาลัย เพราะเป็นข้าราชการ หรือเป็นอดีตข้าราชการ เป็นนักการทูต หรือเป็นนักการเมือง (เช่น หลวงวิจิตรวาทการ, หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์, ดิเรก ชัยนาม, ม.จ.สกลวรรณกร วรธรรม ฯลฯ) ไปสู่คนกลุ่มใหม่ ที่สำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศ หรือจบการศึกษาจากสถาบันชั้นสูงของไทย ตัวอย่างเช่น ธวัช มกรพงศ์, ชูบ กาญจนประกร, อาคม พัตถิยะ, ชูวงศ์ ฉายะบุตร, สายจิตต์ เหมินทร์, ทรงศรี อาจอรุณ เป็นต้น

กล่าวเฉพาะในส่วนของนักวิชาการ และนักวิจัยชาวไทย เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยแรกนี้ เกือบทั้งหมดได้ทำหน้าที่ "แนะนำ" หรือถ่ายทอดวิชาความรู้จากต่างประเทศเข้ามาในสังคมไทย มากกว่าจะทำการศึกษา และค้นคว้าวิจัยเรื่องการเมืองไทยอย่างลุ่มลึก อย่างเช่น บทบาทของชูบ กาญจนประกร, มาลัย หุวะนันทน์, บุญชนะ อิตถากร, เกษม อุทยานิน, เศรษฐาธิวงศ์ โกมลเชษฐ์, เกษม สุวรรณกุล, อมร รักษาสัตย์, เกษม ศิริสัมพันธ์, กระมล ทองธรรมชาติ, อำนวย สุวรรณกิจบริหาร รวมทั้ง เสน่ห์ จามริก (ในช่วงนี้) (8) เป็นต้น แน่นอนว่า กลุ่มปัญญาชนรุ่นนี้ ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา กล่าวคือ ในขณะที่บางคนผันแปรตัวเองจากการเป็นนักวิชาการ กลายเป็นข้าราชการผู้ชำนาญการ เป็นผู้บริหารองค์กรชั้นสูง และเป็นที่ปรึกษาของรัฐบาลคณะปฏิวัติในระยะต่อมา แต่บางคนก็ยังรักษาแนวทางของการเป็น "ตัวกลาง" ถ่ายทอดวิทยาการสมัยใหม่จากตะวันตกมาสู่สังคมไทยอย่างต่อเนื่อง และบางคนในระยะต่อมา กลับเปลี่ยนบทบาทของตนไปอีกด้านหนึ่ง โดยลงมือปฏิบัติการวิจัยเชิงประจักษ์ หรือทำการวิจัย

สนาม "การเมืองการปกครองไทย" ด้วยตนเอง แต่นี่ ก็เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นภายหลังปี พ.ศ.2510 ไปแล้ว ดังจะกล่าวรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

ข. การขยายตัวในทศวรรษที่ 2510

วิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทยในทศวรรษที่ 2510 มีการเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะ ได้มีการขยายพรมแดนจากระดับของการรับแนวความคิด หลักการ กรอบทฤษฎี และวิธีวิทยาตะวันตก โดยก้าวเข้ามาทำการค้นคว้าวิจัยใน "สนาม" ของสังคมการเมืองไทยอย่างเป็นรูปธรรมที่ละเอียดละน้อย และเพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัดนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2516 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในกรอบของแนวความคิด หรือกระบวนทัศน์ที่ว่าด้วยการพัฒนาทางการเมือง (political development) นั้น กล่าวได้ว่า มีพลังขับเคลื่อน ที่ก่อให้เกิดการค้นคว้าวิจัยใหม่ๆ มากที่สุด รองถัดไป น่าจะได้แก่ การขยายตัวของการศึกษาการเมืองในแนวพฤติกรรมศาสตร์ในแง่มุมต่างๆ กับการศึกษาวิจัยเรื่องความคิดทางการเมือง โดยที่ทั้งสองสาขาวิชาหลัง เริ่มมีผลงานที่เห็นได้ชัดเป็นรูปธรรมในช่วงปลายทศวรรษที่ 2510 ต่อเนื่องกับช่วงต้นของทศวรรษที่ 2520

การขยายตัวขององค์ความรู้ทางรัฐศาสตร์ในทั้งสามกลุ่มสาขาวิชาดังกล่าว ย่อมมีผลกระทบต่อการศึกษาการเมืองการปกครองของไทยในแนวทางอื่นๆ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ (ในเงื่อนไขที่สถาบันการศึกษา บุคคลากร งบประมาณ ความสนใจ ฯลฯ ของกลุ่มผู้มีการศึกษาในประเทศไทย มีจำนวนจำกัด คือ มี scarcity) อย่างเช่น การศึกษาในแนวสถาบันการเมือง การศึกษาในแนวกฎหมาย และการศึกษาเรื่องการปกครองภูมิภาคและท้องถิ่นของไทย เป็นต้น ซึ่งตกอยู่ในสถานะของความเสื่อมคลาย และถดถอย จนอาจกล่าวได้ว่า ได้เสื่อมความนิยมลงเกือบจะสิ้นเชิงในช่วงทศวรรษนี้ (ก่อนที่จะได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในช่วงต้นทศวรรษที่ 2530 เรื่องนี้ขอให้ดูรายละเอียดต่อไปข้างหน้า และดูงานสำรวจเบื้องต้น อย่างเช่น ผาสุก และสังคีต, 2535)

ในอันที่จริงแนวคิด และมโนทัศน์เรื่อง "การพัฒนาทางการเมือง" (political development) ได้เริ่มปรากฏและแพร่กระจายในสังคมการเมืองไทยมาตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ.2507-2508 (อมร และขัตติยา, 2508: บทนำ) แต่นับตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ.2510 เป็นต้นไป ความสนใจในเรื่องของการพัฒนาทางการเมือง ได้กลายมาเป็นกรอบของแนวความคิดที่มีพลังและมีอิทธิพลต่อปัญญาชน รวมทั้งต่อแนวคิดของชนชั้นนำไทย เรื่องนี้ เราสามารถพิจารณาในรายละเอียดได้จากผลงานของ กมล สมวิเชียร (2513) เปรียบเทียบกับงานของประภาส จารุเสถียร (2515)

และงานของลิขิต วีระเวทิน (2519) ก็คงพอจะช่วยให้เราแลเห็นภาพรวมของการขยายตัวของแนวคิดและมโนทัศน์เรื่องดังกล่าวในสังคมไทยสมัยนั้นได้

ขอเริ่มต้นจากงานเขียนชิ้นสำคัญของ กมล สมวิเชียร เรื่อง **พัฒนาการเมืองไทย** (โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2513) ซึ่งนิยามคำว่าพัฒนาการเมือง หรือ political development โดยให้แนวคิดของลูเซียน คับบลิว พาย (Lucian W. Pye) (9) เป็นหลัก ซึ่งความหมายของคำดังกล่าวมีความกว้างขวางประมวลออกได้เป็น 10 ประการดังต่อไปนี้ คือ (1) เป็นลักษณะที่จำเป็นอันจะนำไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจ (2) คือระบบการเมืองของประเทศอุตสาหกรรมโดยทั่วไป (3) คือการทำให้ทันสมัย (4) เป็นกระบวนการทางการเมืองของรัฐบาล (5) เป็นการพัฒนาระบบบริหารและกฎหมายของรัฐ (6) คือการระดมสรรพกำลังของชาติ (7) คือการเสริมสร้างให้มีการปกครองระบอบประชาธิปไตย (8) คือการเปลี่ยนแปลงอย่างสันติและการมีระเบียบภายใน (9) คือการมี หรือการเพิ่มประสิทธิภาพในการปฏิบัติทางการเมือง และ (10) เป็นส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ที่มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปเป็นลูกโซ่ (กมล, 2513: บทนำ)

ประเด็นสำคัญของเรื่องนี้ ไม่ได้อยู่ที่การนิยามคำว่า "พัฒนาการเมือง" ในรายละเอียดปลีกย่อย (ซึ่งอาจมีความสำคัญ แต่คงต้องการคำอธิบายอย่างเหมาะสมในที่อื่น) แต่อยู่ที่ความสามารถของกมล สมวิเชียรเอง ในการนำเสนอแนวคิด มโนทัศน์ รวมทั้ง การประยุกต์แนวความคิด และ "อุดมการณ์" (การพัฒนาทางการเมือง) ดังกล่าวเพื่อใช้อธิบายเรื่องราวของการเมืองการปกครองไทย โดยที่เขาได้ตั้งความหวังไว้ว่าการศึกษาเรื่องพัฒนาการเมือง "จะเป็นการหาทางให้ระบบการเมืองของไทยมีลักษณะทันสมัย มีประสิทธิภาพ สามารถระดมสรรพกำลังทั้งหลายภายในชาติ ให้เข้ามามีบทบาทในทางการเมือง เพื่อให้ประเทศไทยได้เจริญรุดหน้าไปภายใต้ครรลองของการเปลี่ยนแปลงโดยสันติ และภายใต้วงกรอบของประชาธิปไตย..." (กมล, 2513: หน้าคำนำ)

นี่ต้องนับว่าเป็น "กระแส" หรือเป็น "การประดิษฐ์ทางแนวคิดใหม่" ที่มีความสำคัญ (เพราะไม่เคยมีแนวคิด หรือมีมโนทัศน์เรื่องพัฒนาการเมืองมาก่อนในสังคมไทย) และคงไม่เป็นการเกินเลยมากนัก หากจะกล่าวว่า การวิเคราะห์เพื่อนำเสนอปัญหา รวมทั้งการเสนอแนะทางออกของกมล สมวิเชียรเอง มีเป้าหมายเพื่อให้บรรลุในสิ่งที่เขาดังใจ (คือเป็นอุดมการณ์ของการพัฒนาการเมือง) แอบแฝงอยู่ ไม่ว่าผู้ศึกษา คือกมล สมวิเชียร จะประกาศให้ทราบ หรือไม่ก็ตาม (ดูแง่คิดของเรื่องดังกล่าวได้จาก ไชยรัตน์, 2540 : บทที่ 3 "วาทกรรมกับการพัฒนา")

ประเด็นปัญหาใหญ่ที่กมล สมวิเชียร มุ่งอธิบาย คือ การที่ระบบสังคมและการเมืองไทยยังเป็นแบบดั้งเดิม หรือยังอยู่ในช่วงของการเปลี่ยนผ่าน ซึ่งเป็นอาการเช่นเดียวกับของประเทศด้อยพัฒนาทั้งหลาย ที่จะต้องมี "ลักษณะผสม" ของความด้อยพัฒนาทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง และในตรงจุดนี้ กมล สมวิเชียร ก็ได้พุ่งเป้าของคำอธิบายอย่างเป็นระบบไปที่ "การปฏิวัติในประเทศไทย" (บทที่ 2) ว่ามิได้เป็น "การปฏิวัติอย่างแท้จริง" เพราะเรายังใช้กรรมวิธีและระบบค่านิยมแบบเดิม (หน้า 17) ฉะนั้น จึงเกิดมีความผิดพลาดมาแต่ในอดีตที่เรามิได้เป็น "ประชาธิปไตย" ตามที่ปรารถนา รัฐบาลเองก็ขาดเสถียรภาพ ฝ่ายบริหารเป็นใหญ่เหนือฝ่ายนิติบัญญัติ ระบบการเมืองไม่มีการถ่วงดุลย์อำนาจ ฯลฯ และในการหาทางออกของเรื่องนี้ กมล สมวิเชียร ได้เสนอให้ประเทศไทยใช้วิธีเลือกนายกรัฐมนตรีโดยตรง (หน้า 45) ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าเชื่อว่าจะช่วยแก้ปัญหาความไม่มีประสิทธิภาพ และไม่เป็น "ประชาธิปไตย" ของฝ่ายบริหารของไทยได้เป็นอันมาก

กระแสความสนใจในเรื่อง "การพัฒนาการทางการเมือง" น่าจะดำเนินไปในระดับสูงพอสมควร เพราะอย่างน้อยที่สุด ในปี พ.ศ.2515 จอมพลประภาส จารุเสถียร ผู้นำคนสำคัญของไทยในสมัยนั้น ก็ได้มอบหมายให้ฝ่ายที่ปรึกษาจัดทำหนังสือในชื่อเรื่องดังกล่าวขึ้นเป็นการเฉพาะ ซึ่งต่อมาได้จัดพิมพ์เป็นหนังสือทางวิชาการที่ระบุว่าเป็นข้อคิดเห็นของจอมพลประภาส จารุเสถียรเอง เกี่ยวกับการพัฒนาทางการเมืองของไทย

กล่าวคือ จอมพลประภาส จารุเสถียร มีความเห็นว่า การพัฒนาการทางการเมืองต้องเริ่มจากการสร้าง "อุดมการณ์แห่งชาติ" ขึ้นเสียก่อน หลังจากนั้น คือ การเน้นการพัฒนาที่สามารถสร้างกลุ่มผลประโยชน์ที่หลากหลาย มีการพัฒนาชนชั้นนำ การพัฒนาพลังมวลชน การพัฒนาองค์กรทางการเมือง และการปลูกฝังความรู้ความเข้าใจของประชาชนที่ถูกต้องเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ทางการเมือง (ประภาส, 2515: บทที่ 4)

ในอีก 4 ปีถัดมา คือในปี พ.ศ.2519 เมื่อลิขิต ชีรเวคิน เป็นบรรณาธิการ รวบรวมจัดทำหนังสือเรื่อง การพัฒนาการเมืองไทย ปรากฏว่า เขาได้จัดแบ่งหัวข้อการศึกษาเรื่องดังกล่าวอย่างกว้างขวางมากกว่าที่กมล สมวิเชียร ได้ทำการศึกษาไว้ (ไม่ใช่ดำเนินตามคำราชนิพนธ์ของ Lucian W.Pye อย่างเคร่งครัดในทุกประการ) กล่าวคือ ได้มีการศึกษาถึงหัวข้อเรื่องข้าราชการ กับการพัฒนาการเมือง บทบาทของทหารกับการพัฒนาการเมือง สื่อมวลชน กับการพัฒนาการเมือง พรรคการเมืองกับการพัฒนาการเมือง การคอร์รัปชันกับการพัฒนาการเมือง วัฒนธรรมทางการเมือง พุทธศาสนา และการปกครองท้องถิ่นกับการพัฒนาการเมือง ซึ่งเป็นที่สังเกตเห็นว่า ผู้ศึกษาในแต่ละหัวข้อย่อย รวม 8 หัวข้อ ต่างมุ่งประยุกต์ใช้กรอบความคิด "การพัฒนาทางการเมือง"

กับการศึกษาการเมืองการปกครองไทยโดยตรง กระนั้นก็ตาม เป็นที่สังเกตเห็นได้อย่างชัดเจนว่า การศึกษาของลิขิต ธีรเวคิน และคณะ (ในสมัยนั้น) ได้ใช้ความพยายามที่จะเก็บรวบรวม ข้อมูลเชิงประจักษ์ ไม่ว่าจะเป็นเอกสาร การสัมภาษณ์ หนังสือพิมพ์ ฯลฯ เกี่ยวกับสังคมและการเมืองของไทยในระดับที่ไม่มากนัก

ในช่วงทศวรรษที่ 2510 เช่นเดียวกันนี้ นักวิชาการทางรัฐศาสตร์ไทย ที่ได้ประยุกต์ใช้กรอบความคิด "การพัฒนาการเมือง" ก้าวเข้ามาทำงานวิจัย "ข้อมูล" ในสนามของวิชาประวัติศาสตร์ และของสังคมการเมืองไทยมากที่สุดและประสบความสำเร็จอย่างสูงสุด น่าจะได้แก่งานเขียนเป็นจำนวนมากของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ซึ่งเริ่มต้นจากผลงานชิ้นสำคัญที่สร้างชื่อเสียงให้กับชัยอนันต์ สมุทวณิชเองทั้งในแวดวงของวิชาการรัฐศาสตร์ รวมทั้งแวดวงของวิชาประวัติศาสตร์ ได้แก่ ผลงานเรื่อง แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย (พิมพ์ครั้งแรกโดยโรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2513) ซึ่งคงเป็นที่ประจักษ์ได้ว่า ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้เริ่มคิดและหยิบฉวยเอกสารทางประวัติศาสตร์นำมา "ล้อมกรอบ" ไว้ภายใต้กระแสแนวความคิดเรื่อง "การพัฒนาการเมืองทางการเมือง (political development)" เพราะเขาได้เริ่มต้นในบทนำโดยการอ้างความคิดของ Lucian W. Pye (หนังสือชื่อ Aspects of Political Development พ.ศ.2509) เป็นเครื่องนำทาง หลังจากนั้น คือการแสดงให้เห็นว่าแผนพัฒนาการเมืองของไทย ที่พวกนักวิชาการทั้งของตะวันตกและไทย กำลังโต้เถียงกันอยู่นั้น ในอันที่จริง เริ่มมีปรากฏให้เห็นนับตั้งแต่คำกราบบังคมทูลของเจ้านาย และข้าราชการ ถวายความเห็นให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ในปี พ.ศ.2475 (ดูเพิ่มเติมความเห็นของ เขาวนนะ, 2539: 17)

งานสำคัญของชัยอนันต์ สมุทวณิช ในปีถัดมา ได้แก่ การเป็นบรรณาธิการ ให้กับหนังสือเรื่อง สัตว์การเมือง (โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2514) ซึ่งในครั้งนั้น ชัยอนันต์ ได้กล่าวไว้ในบทนำว่า

"คณะบรรณาธิการผู้จัดทำหนังสือสัตว์การเมือง ได้เล็งเห็นแล้วถึงความสำคัญของการพัฒนาการเมือง จึงได้พยายามเขียนและรวบรวมบทความต่างๆ เกี่ยวกับการเมืองยุคใหม่ นับตั้งแต่ก่อนเริ่มเปลี่ยนแปลงการปกครองมาจนถึงปัจจุบัน อันจะเป็นส่วนช่วยทางหนึ่ง ในด้านของการศึกษาค้นคว้าข้อเท็จจริง และเป็นแนวคิดสำหรับการพัฒนาการเมืองต่อไป." (ชัยอนันต์, 2514: ก-ข)

ผลงานของชัยอนันต์ สมุทวณิช ที่ดำเนินไปภายใต้ "กรอบความคิด" และ"กระแสน" ความสนใจเรื่องพัฒนาการทางการเมืองในช่วงนี้ อาทิเช่น 14 ตุลา : คณะราษฎรกับกบฏบวรเดช (2517) รวมเอกสารทางการเมืองการปกครองไทย(ร่วมกับชาติยา กรรณสูตร, 2518) การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย (พ.ศ.2411-2475) (2519) เป็นต้น ซึ่งมีผู้ศึกษาในภายหลังบางคนประเมินว่าเป็นผลงานที่ก่อปรดด้วย"...การศึกษาอย่างลึกซึ้งในประเด็นประวัติศาสตร์การเมือง.. ล้วนเป็นความพยายามที่จะศึกษาความเข้มแข็ง และอ่อนแอของสถาบันการเมือง" ที่วนเวียนอยู่กับปัญหาประชาธิปไตย และการหลุดไปให้พ้นจากปัญหา"วงจรอุบาทว์" หรือ "The Vicious Circle of Thai Politics" (เป็นความเห็นของอุกฤษฏ์, 2530: 7-8)

จะด้วยเหตุผลใดก็ตาม (อย่างเช่น การที่ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้เป็นผู้สอนและผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทของนิสิตภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นต้น) ซึ่งนักประวัติศาสตร์ควรที่จะทำการวิพากษ์วิจารณ์ผลงานการศึกษาของชัยอนันต์ สมุทวณิช ต่อไปทั้งในที่นี้ และในที่อื่นๆ (ดูเพิ่มเติมข้างหน้า) แต่ในเบื้องต้นนี้ เราคงพอเห็นได้ว่าแนวความคิด "พัฒนาการทางการเมือง" ได้มีผลกระทบในทางปฏิบัติต่อการศึกษากการตั้งโจทย์การวิจัย การรับรู้อดีต การวางกรอบวิจัย การวางกรอบเอกสาร การใช้แนวคิดเพื่ออธิบายปัญหาต่างๆ ฯลฯ ในทางประวัติศาสตร์การเมืองของไทย ส่งผลให้การวิจัยทางประวัติศาสตร์การเมืองในสมัยนี้มีความกระตือรือร้น เปลี่ยนแปลง และความีเรื่องแปลกใหม่เกิดขึ้น ด้วยเหตุเพราะมีการใช้แนวคิดใหม่ๆ และมีความพยายามที่จะค้นคว้าหาเอกสารใหม่ๆ เพิ่มขึ้น ในระดับหนึ่ง

ตัวอย่างของแนวความคิด (concept) ที่การศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์การเมืองของไทยในสมัยนี้ (รวมทั้งในสมัยต่อมา) ได้รับจากกรอบแนวคิดการพัฒนาการทางการเมือง มีอาทิเช่น แนวความคิดเรื่องการรวมชาติ (national integration) ซึ่งเป็นความหมายสำคัญอย่างยิ่งประการหนึ่งของแนวคิดว่าด้วยการพัฒนาการทางการเมือง กล่าวคือ แนวคิดดังกล่าวได้ถูกนำมาปรับใช้เพื่อเป็น "กรอบ" ทั้งในทางตรง (ในกรณีของนักศึกษารัฐศาสตร์) และในทางอ้อม (ในกรณีของนักศึกษาศาสตร์) ในประเด็นปัญหาที่ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งในช่วงที่คาบเกี่ยวกับเหตุการณ์ของรัชสมัยนั้น (ดูอาทิเช่น การวิจัยของ บรรจง, 2522; ไพฑูรย์, 2517; มัทนา, 2517 และดูงานวิจัยที่ถูกรวบรวมไว้โดย ชัยอนันต์ กับ สุวดี, 2522) (10)

แนวความคิด และมโนทัศน์เกี่ยวกับการเรียนรู้ กับการกล่อมเกลางานทางการเมือง

(political socialization) รวมทั้งบทบาทของค่านิยม และวัฒนธรรมกับการพัฒนาทางการเมืองก็นับเป็นอีกตัวอย่างหนึ่ง ซึ่งส่งผลก่อให้เกิดการศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์ในประเด็นปัญหาที่ว่าด้วยการศึกษาเพื่อการรวมชาติ การเรียนรู้ของนักเรียนนายร้อยทหารบกกับแนวคิดประชาธิปไตย บทบาทและความสำคัญของหนังสือพิมพ์ในฐานะที่เป็นดัชนีบ่งชี้ลำดับขั้นของการ"พัฒนาทางการเมือง" ของไทย (ดูตัวอย่างเช่น ผลงานของ พรภิรมณ์, 2516; อัจฉราพร, 2523; วารุณี, 2523 เป็นอาทิ)

มีพิกกล่าวถึงความสนใจในเรื่องของการปฏิวัติ การรัฐประหาร การก่อการกบฏ การยึดอำนาจ ความขัดแย้งทางการเมือง ฯลฯ อันเป็นด้านที่อยู่คู่ตรงข้ามกับเรื่องบทบาทของรัฐสภา กระบวนการยุติธรรม รัฐธรรมนูญ การปกครองในระบอบประชาธิปไตย ฯลฯ ซึ่งในช่วงปลายทศวรรษที่ 2510 ต่อถึงช่วงต้นทศวรรษที่ 2520 มีการขยายตัวของการศึกษาวิจัยหัวเรื่องดังกล่าวอย่างเห็นได้ชัด (ตัวอย่างเช่น งานของ เฉลิม, 2517; นิคม, 2518; วิณา, 2518; ประชัน, 2520; ภูธร, 2520, เจษฎา, 2522 เป็นต้น) ซึ่งควรได้รับการยกย่องในฐานะเป็นผู้บุกเบิกนำการใช้เอกสารทางประวัติศาสตร์ใหม่ๆ แต่ในขณะเดียวกัน ก็ควรได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ในฐานะที่ได้รับ "ค่านิยมและอุดมการณ์ของการพัฒนาทางการเมือง" มาไว้เป็นจุดยืนของตนในการพิจารณา "อดีต" ที่ได้กลายเป็นประวัติศาสตร์ เพราะการนำเสนออย่างเป็นเรื่องเป็นราวและจริงจังของนักวิจัยรุ่นนี้

นอกจากแนวคิดและมโนทัศน์เรื่อง "การพัฒนาทางการเมือง" ดังกล่าวแล้ว ในทศวรรษที่ 2510 เรายังได้แลเห็นการเกิดขึ้น และขยายตัวอย่างต่อเนื่องของการศึกษาวิจัยการเมืองการปกครองไทยอันเนื่องด้วยกระแสอิทธิพลของแนวการศึกษาในแบบ "พฤติกรรมศาสตร์" (Behavioralism) ซึ่งมีเป้าหมายลดทอนการศึกษาในเชิงคุณค่าแบบเก่าว่าอะไรควรหรือไม่ควรเป็น ทั้งนี้ได้พยายามทำให้การศึกษาทางรัฐศาสตร์เป็นวิทยาศาสตร์ที่เชื่อกันว่าควรจะเป็นกลาง (value-neutral) (ลิขิต, 2514; สุจิต, 2515; ธงชัย, 2518) การศึกษาในแนวนี้นี้ ปรากฏอยู่ในรูปของการวิจัย "ทัศนคติ" มากที่สุด ซึ่งมีอยู่อย่างหลากหลายนับตั้งแต่ทัศนคติทางการเมืองของประชาชน นักเรียน นิสิตนักศึกษา ผู้นำเยาวชน นายอำเภอ ตำรวจ ทหาร ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ฯลฯ ถัดไป คือการศึกษาเพื่อการสร้างเกณฑ์วัดที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้ทางการเมือง วัฒนธรรมทางการเมือง ความเข้าใจทางการเมือง ความอดกลั้นทางการเมือง ความระแวงทางการเมือง ความรู้สึกมีอำนาจทางการเมือง ฯลฯ การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับ "บุคลิกภาพ" ทางการเมือง สมรรถภาพทางการเมือง ผลของการเรียนรู้ หรือผลของการอบรมกล่อมเกลาก่อนทางการเมือง การได้รับข่าวสารทางการเมือง และพฤติกรรมทางการเมือง เป็นต้น เราอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาใน

แนวทางนี้ มีผลหรือมีอิทธิพลต่อการศึกษาวิจัยของนิสิตนักศึกษาในสถานการศึกษาชั้นสูงของไทยมากที่สุด ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาที่ติดตามมาจำนวนมาก ทั้งในแง่ของการใช้กรอบความคิด หรือมีโนทัศน์ที่ไม่ค่อยมีมาตรฐาน คือ มีความลักลั่นกันเป็นจำนวนมาก การมีเกณฑ์ หรือมีมาตรวัดที่ไม่สามารถจะสร้าง "เอกภาพ" ร่วมกันขึ้นได้ (อันเป็นอุดมคติของการศึกษาในแนวทางนี้ ที่หวังว่าในอนาคต จะสามารถสร้างองค์ความรู้รวมที่เป็นวิทยาศาสตร์ขึ้นได้จากการศึกษาเรื่องย่อยต่างๆ) รวมทั้ง ความไม่สามารถที่จะประสานการศึกษาแนวทางดังกล่าว เข้ากับการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งเป็น "บริบท" ที่แท้จริงของการศึกษาเรื่องนั้นๆ (ดูความเห็นและการประเมินของ สมเกียรติ, 2539: 491-494)

ตัวอย่างของการศึกษาในแนวทางข้างต้น ในช่วงทศวรรษที่ 2510 ที่สำคัญ อย่างเช่น การศึกษาของ สุจิต บุญบงการ (2514: 1-31 และดูเพิ่มเติม Suchit, 1968) ซึ่งทำการศึกษา "ทัศนคติ" ของนิสิตนักศึกษาชั้นปีสุดท้ายของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จำนวน 372 คน และพบว่านิสิตนักศึกษาที่เรียนวิชารัฐศาสตร์และนิติศาสตร์มีความสนใจในเรื่องทาง "การเมือง" มากกว่า ผู้ที่เรียนทางวิทยาศาสตร์และวิชาอื่นๆ กระนั้นก็ตาม ปัจจัยที่กำหนดทัศนคติของนักศึกษา ปรากฏว่าเป็นปัจจัยที่มาจากสถาบันสังคมชั้นต้น ได้แก่ ครอบครัว กลุ่มเพื่อน และสังคมโดยทั่วไป มากกว่าจะเป็นปัจจัยที่มาจากสถาบันการศึกษา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสถาบันการศึกษาชั้นสูงของไทยยังไม่ได้มีบทบาทเกื้อหนุนให้นิสิตนักศึกษามีความคิดริเริ่ม และมีความคิดสร้างสรรค์โดยตัวเอง (อันเป็นทั้งปัจจัยและเป็นเครื่องบ่งชี้การพัฒนาการทางการเมืองของไทย) เท่าที่ควร

อีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่ การศึกษาวิจัยของทินพันธุ์ นาคะตะ (Thinapan, 1975) ซึ่งเป็นการค้นคว้าในระดับชั้นปริญญาเอกทางรัฐศาสตร์อีกเช่นกัน โดยเป็นการศึกษาในเชิงปริมาณ ใช้การแจกแบบสอบถามนักศึกษาชายของมหาวิทยาลัยของไทยรวม 6 แห่ง ได้แก่ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า โรงเรียนนายเรือ และโรงเรียนนายเรืออากาศ และจากการศึกษาพบว่านักศึกษาชายมี "ทัศนคติ" ที่ขัดแย้งกันอยู่ในตัวเอง คือมีทัศนคติทั้งด้านที่ล้าหลังและทันสมัยปะปนกัน โดยที่เรื่องชีวิตความเป็นประชาธิปไตย ได้แก่ ความยึดมั่นในแนวความคิดแบบประชาธิปไตย ความต้องการเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมือง และความต้องการ "สิทธิ" ที่จะทำการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ในขณะที่ความคิดที่ไม่เป็นประชาธิปไตย ได้แก่ แนวโน้มที่จะมีทัศนคติแบบอำนาจนิยม การขาดความเชื่อมั่นในเพื่อนมนุษย์ และไม่เชื่อมั่นในสภาพแวดล้อมทางการเมือง รวมทั้ง การขาดวิจารณญาณ ที่จะคิดและตัดสินใจทางการเมืองด้วยเหตุและผล

การศึกษาวิจัยของทินพันธุ์ นาคะตะ ยังค้นพบอีกด้วยว่า นักศึกษาที่อยู่ในชั้นเรียนปีที่สูง แม้จะมีความต้องการที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองเพิ่มมากขึ้น แต่ก็มีแนวโน้มที่จะเป็นอำนาจนิยมมากกว่าประชาธิปไตย นอกจากนี้ ได้แก่ การพบว่า นักศึกษาที่มาจากสายวิทยาศาสตร์จะมี "ทัศนคติ" ที่เป็นประชาธิปไตยมากที่สุด นักศึกษาที่มาจากโรงเรียนทหารมีทัศนคติที่เป็นประชาธิปไตยต่ำสุด ในขณะที่นักศึกษาจากสายวิชาสังคมศาสตร์จะอยู่ตรงกลางๆ ซึ่งเรื่องนี้ ทินพันธุ์นาคะตะอธิบายว่า เหตุเป็นเพราะนักศึกษาจากสายรัฐศาสตร์ มีความเข้าใจเป็นอย่างดีว่าตนเองมีเป้าหมายเข้ารับราชการ และสิ่งที่เรียนรู้ในมหาวิทยาลัยนั้นเป็นเพียงอุดมคติ ที่ขัดกับสภาพความเป็นจริง หรือขัดกับสภาพความเป็นไปของสังคมการเมืองไทย (Thinapan, 1975)

ที่กล่าวข้างต้น นับว่ามีความสำคัญ ทั้งในแง่ที่เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาการเมืองไทยในแนวพฤติกรรมศาสตร์ (อันเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อน) แต่ในขณะเดียวกัน เราก็คงแลเห็นปัญหาต่างๆ นับตั้งแต่ช่วงเริ่มต้นแล้วว่า การศึกษาในแนวทางนี้ มีความลึกลับทั้งในแง่ของเกณฑ์การวัด และการค้นพบ ดังตัวอย่างเช่น สุจิต บุญบงการพบว่า นิสิตนักศึกษาจากสายวิชารัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ มี "ทัศนคติ" ที่เป็นประชาธิปไตยสูงกว่านิสิตนักศึกษาสายวิทยาศาสตร์ ซึ่งตรงข้ามกับผลการศึกษาวิจัยของทินพันธุ์ นาคะตะ ในช่วงเวลาเดียวกัน อย่างสิ้นเชิง

การศึกษาการเมืองในแนวพฤติกรรมศาสตร์ ที่ได้ถือกำเนิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2510 นี้ แน่แน่นอนว่าได้มีพัฒนาการอย่างสืบเนื่องตราบจนปัจจุบัน ซึ่งในทางหนึ่ง ก็คงมีการอภิปรายโต้แย้งกันเองพอสมควรถึงความสำเร็จ และล้มเหลวของการศึกษาในแนวทางนี้ (ดู อาทิเช่น ความเห็นของ ธงชัย, 2518; สมเกียรติ, 2539) แต่ในอีกทางหนึ่ง ผู้เขียนมีความเห็นว่า เรื่องดังกล่าวน่าจะเป็นปัจจัย (ในทางหนึ่ง) ที่ช่วยกระตุ้นให้เกิดการศึกษาในแนวปรัชญาและความคิดการเมือง ซึ่งแต่เดิมศึกษาเล่าเรียนเฉพาะแต่ความคิดการเมืองของนักคิดตะวันตก ก็ได้สนใจที่จะหันเหที่เข้ามาศึกษาและวิจัย "ความคิดและปรัชญาการเมืองของไทย" ด้วย อันจะเป็นเครื่องที่แสดงให้เห็นได้ว่า "หากโลกมนุษย์ต้องการรู้วิถีการดำรงชีวิตที่ดี.. เมื่อนั้น เรายังต้องการปรัชญาการเมือง.." (สมบัติ, 2515: 24) และการศึกษาในแนวปรัชญาการเมืองก็มิได้มีอะไรในทางหลักวิชารัฐศาสตร์ (มิใช่หลักวิชาชีพรัฐศาสตร์) ที่ด้อยไปกว่าการศึกษาในแนวพฤติกรรมศาสตร์ (เสนห์, 2521: 292)

ในอันที่จริง ควรกล่าวไว้ด้วยว่า การศึกษาความคิดและปรัชญาการเมืองของไทยได้เริ่มต้นขึ้นบ้างแล้ว นับตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 2500 ต่อกับช่วงต้นทศวรรษที่ 2510 โดยการประดิษฐ์ผลงานของทั้งนักรัฐศาสตร์ และนักประวัติศาสตร์ (ได้แก่ งานของ Prachoom, 1965; เกษม และนิออน, 2511: 25-44; นิธิ, 2512: 17-34) และได้กลายเป็นเรื่อง "ธรรมดา" ที่ศึกษากัน

ได้ในกลางทศวรรษที่ 2510 โดยผลงานของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2515 และ 2517) ชลธิรา กลัดอยู่ (2517) ทักษ์ เฉลิมเตียรณ (2519) อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2519) ม.ล.วัลย์วิภา จรุงโรจน์ (2519) เฉลิมเกียรติ ผิวนวน (2519) และโกศล ศรีสังข์ (Kosol, 1973) เป็นต้น ก่อนที่หัวข้อดังกล่าวจะกลายเป็น "วิชา" ที่สามารถเปิดการเรียนการสอน (หมายถึงการสอนวิชา"ความคิดทางการเมืองไทย") เป็นครั้งแรกที่คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในปี พ.ศ.2517 (ชัยอนันต์, 2519: 130) (11)

การศึกษาที่สำคัญอย่างมากในสมัยนี้ มีอาทิเช่น การศึกษาของเกษม ศิริสัมพันธ์ กับ นิออน สนิทวงศ์ (2511) ที่ว่าด้วย "แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ซึ่งจะมีผลกระทบต่อมากกลายเป็น "แบบอย่าง" ของการศึกษาในแนวทางเดียวกันนี้กับรัชกาลอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมาก การศึกษาของชัยอนันต์ สมุทวณิช (2517) เรื่อง "ความคิดทางการเมืองของเทียนวรรณ" รวมทั้งของ ทักษ์ เฉลิมเตียรณ (2519) ที่ว่าด้วย "ความคิดทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์" อาจกล่าวได้ว่า งานทั้งสองชิ้นได้ช่วยทำให้เกิดมีความรู้ความเข้าใจที่ลุ่มลึกและมีความละเอียดอ่อนขึ้น ดังตัวอย่างที่ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้อธิบายว่าประเทศไทย ก็มีนักคิด นักเขียน และปัญญาชนที่เรียกร้องให้ประเทศปกครองในระบอบ "ปาลิเมนต์" (หรือรัฐสภา) มาก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี พ.ศ.2475 เป็นเวลานานหลายสิบปี รวมทั้งการปกครองของระบอบทหารของไทย ซึ่งแต่เดิมเข้าใจกันว่าเป็นระบอบ "เผด็จการ" อำนาจนิยมเหมือนกัน แต่การศึกษาของทักษ์ เฉลิมเตียรณ ก็ได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ผู้นำทางการเมืองทหารของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์นั้นมีแนวคิดของตัวเอง ที่แตกต่างจากความคิดของจอมพล ป.พิบูลสงคราม เป็นอย่างมาก

ที่กล่าวมาเป็นลำดับข้างต้น คงจะพอแสดงพลวัตรในการขยายตัวของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทยในทศวรรษที่ 2510 ซึ่งเริ่มขึ้นโดยอิทธิพลของกระบวนทัศน์ว่าด้วยการพัฒนาทางการเมือง แล้วขยายตัวออกไปสู่การวิจัยเชิงปริมาณในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทัศนคติทางการเมืองของนิสิตนักศึกษา ควบคู่ไปกับการศึกษาถึงความอ่อนแอของวัฒนธรรมทางการเมืองแบบประชาธิปไตยในสังคมไทย พร้อมกันนั้น ก็ได้รับการเสริมโดยการศึกษาแนวความคิดทางการเมืองของชนชั้นนำ นักคิดนักเขียน ปัญญาชน รวมทั้งแนวความคิดของผู้นำทางการเมือง ซึ่งไปช่วยให้มีความเข้าใจที่ละเอียดขึ้น (finesse) กว่าแต่เดิมเป็นอันมาก รวมทั้งจะเป็นฐานที่จะสร้างทั้งความก้าวหน้าและสร้างความหวุ่นไหวให้บังเกิดแก่วงวิชาการ "รัฐศาสตร์ของไทย" ในทศวรรษที่ 2520 ไปได้พร้อมๆ กันเลยทีเดียว

ค. ระยะเวลาของการทบทวน วิพากษ์ตนเอง และการดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างความคิด
คิดกระแสดังกล่าว (นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2521 ตราบจนปัจจุบัน)

พัฒนาการของวิชา "รัฐศาสตร์" ของไทยในทศวรรษที่ 2520 โดยทั่วไปแล้ว นับว่าอยู่ในบรรยากาศที่มีความเฉพาะอย่างมาก และอาจกล่าวได้ว่า มีสภาวะของ "ความสับสนวุ่นวาย" อยู่พอสมควร เรื่องนี้ เราสามารถพิจารณา ได้จากการจัดทำหนังสือ งานเขียนที่เป็นบทความ การจัดสัมมนา อภิปราย วิพากษ์ทบทวน แสดงความคิดเห็น ฯลฯ กันอย่างมาก และบ่อยครั้งในประเด็นปัญหาที่ว่าด้วย "สถานภาพของวิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทย อย่างชนิดที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน ดังมีตัวอย่างที่สำคัญๆ อาทิเช่น พ.ศ. 2521 สมบัติ จันทรวงศ์ เป็นบรรณาธิการ รวบรวมบทความจำนวน 12 เรื่อง และจัดพิมพ์เป็นหนังสือ รัฐศาสตร์ : สถานภาพและพัฒนาการวัตถุประสงคฺคือ เพื่อให้เกิดมีความเข้าใจใหม่ที่จะเข้าไปเผชิญหน้า จัดการ และอยู่ร่วมกับ "ความสับสนวุ่นวาย" (หน้า คำนำ) ของเนื้อหาวิชารัฐศาสตร์ยุคปัจจุบัน ซึ่งในครั้งนั้น สมบัติ จันทรวงศ์ ได้อ้างถึงคำกล่าวของ อุทัย เลาหนีเชียร (จากเอกสารชื่อรัฐประศาสนศาสตร์ในความหมายใหม่ จัดพิมพ์โดยสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ พ.ศ.2517) ที่กล่าวว่า "ทุกวันนี้มีนักรัฐศาสตร์เป็นจำนวนมากที่ไม่สามารถจะพูดกันรู้เรื่อง ทั้งๆ ที่ได้ปริญญาเอกมาเหมือนกัน" หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เนื้อหาสาระของวิชารัฐศาสตร์ในปัจจุบันนั้น "มีขอบเขตกว้างขวางและสลับซับซ้อนยิ่งไปกว่าที่เข้าใจกันแต่เดิม" (หน้า คำนำ) เป็นอันมาก

พ.ศ.2521 ประจักษ์ เวสารัชช์ เป็นบรรณาธิการ รวบรวมพิมพ์บทความจำนวน 6 เรื่อง (หนังสือชื่อ ขอบเขตและแนวทางในการศึกษาวิชารัฐศาสตร์) ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นบทความที่แปลจากภาษาต่างประเทศ ยกเว้นบทความของเสนห์ จามริกเรื่อง "การศึกษาการเมือง การปกครองไทย" เพียงบทความเดียว ที่เขียนขึ้นเป็นการเฉพาะ ในครั้งนั้น ประจักษ์ เวสารัชช์ได้กล่าวถึงหลักเกณฑ์ของการคัดเลือกบทความที่จะแปลว่า ได้มุ่งเน้นให้เกิดความรู้ความเข้าใจถึงขอบข่ายของการศึกษาวิชารัฐศาสตร์ที่เป็น "วิทยาศาสตร์" เป็นสำคัญ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือการ ศึกษาที่เป็น "วิทยาศาสตร์" เท่านั้น จะช่วยทำให้วิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทยมีพัฒนาการที่หลุดพ้นจากการศึกษาแบบประเพณี (ที่ตรงข้ามกับวิทยาศาสตร์) ที่เป็นมาแต่เดิม

พ.ศ. 2522 พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว ได้เรียบเรียงหนังสือ ชื่อ รัฐศาสตร์ แนวทางศึกษา และความเป็นศาสตร์ (ต่อมาในการพิมพ์ครั้งที่สองปี พ.ศ.2524 ได้เปลี่ยนชื่อหนังสือเป็น รัฐศาสตร์พัฒนาการและแนวทางการศึกษา) ซึ่งในครั้งนั้น พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว ก็ได้ตระหนักและยอมรับในสถานภาพของ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทยว่า โดยทั่วไปอยู่ในอาการของการที่

ไม่สามารถพูดจากันให้รู้เรื่องได้ว่ามีขอบเขตอย่างไร มีเป้าหมายอย่างไร และไม่ทราบแน่ชัดว่าเครื่องมือที่ใช้ศึกษา มีคุณภาพและมีข้อจำกัดอย่างไร (หน้าคำนำ)

พิจารณาจากหนังสือ เห็นได้ชัดว่า พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว มีทัศนคติและแนวโน้มที่ต้องการพัฒนาวิชารัฐศาสตร์ไปสู่ความเป็น "วิทยาศาสตร์" (ซึ่งต่อมาในปี พ.ศ.2531 เขาเรียกเสียใหม่ว่าเป็นการศึกษา "รัฐศาสตร์เชิงประจักษ์") กระนั้นก็ตาม ในทางปฏิบัติเขาเองก็แสดงให้เห็นเช่นเดียวกับนักรัฐศาสตร์คนอื่นๆ ว่าวิชารัฐศาสตร์นั้นมีขอบข่ายกว้าง ซึ่งเริ่มมาจากความหมายของคำว่า "การเมืองคืออะไร" นั้นลักษณะที่ขยายตัวมากไปกว่าแต่เดิม (บทที่หนึ่ง) ฉะนั้น เขาจึงแบ่งประเภทของวิชารัฐศาสตร์ ว่าสามารถจัดใหม่ได้เป็น 5 แบบ ได้แก่ (1) รัฐศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ (2) รัฐศาสตร์เชิงวิเคราะห์ (3) รัฐศาสตร์เชิงบรรยายและจัดพวก (4) รัฐศาสตร์เชิงศาสตร์และทฤษฎี และ (5) รัฐศาสตร์เชิงเสนอมาตรการ (หน้า 42-69)

พ.ศ.2524 สมเกียรติ วันทะนะ ได้เขียนบทความวิพากษ์วิจารณ์วงการ"รัฐศาสตร์ไทย" อย่างตรงไปตรงมา โดยเสนอความคิดว่า วิชารัฐศาสตร์ได้มีพัฒนาการมาเป็นเวลานานในสังคมการเมืองไทยจากสมัยเดิม ซึ่งเป็นรัฐศาสตร์แบบศักดินา ก็มีพัฒนาการมาเป็น "รัฐศาสตร์แบบพระพุทธเจ้าหลวง" และก้าวเข้าสู่รัฐศาสตร์ยุคแรกของการก่อตัวของรัฐประชาชาติ ก่อนจะเข้าสู่ยุค "จักรพรรดินิยม" ในสมัยปัจจุบัน ซึ่งในครั้งนั้น สมเกียรติ วันทะนะ ได้เสนอแนะทางออกไว้ด้วยว่า วงวิชารัฐศาสตร์ของไทยจะพัฒนาต่อไปได้ คงต้องเริ่มต้นจากการละทิ้ง "เจตคติพิพล" ของตนเองเสียก่อน ข้อสำคัญในประการต่อมาคือ นักรัฐศาสตร์ต้องตระหนักว่า วิชาสังคมศาสตร์นั้นมีความเป็นหนึ่ง ไม่เป็นหลาย และมีธาตุแท้ของการเป็นประวัติศาสตร์อีกด้วย อีกทั้งต้องสนใจความขัดแย้ง และพิจารณาระบบสังคมไทยอย่างสัมพันธ์กับสังคมที่เกี่ยวข้อง หรือศึกษาระบบโลก

พ.ศ.2525 ทินพันธุ์ นาคะตะ ได้เรียบเรียงหนังสือเรื่อง รัฐศาสตร์:ทฤษฎีแนวความคิด ปัญหาสำคัญ และแนวทางศึกษาวิเคราะห์ (จัดพิมพ์โดยสมาคมสังคมศาสตร์ และสำนักพิมพ์บรรณกิจ) ขึ้น ซึ่งมีวัตถุประสงค์สำคัญ นอกจากจะชี้แจงให้เห็นขอบข่ายของวิชารัฐศาสตร์อย่างกว้างขวางนับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันแล้ว (ดู บทที่ 1) ความสำคัญคือ การแสดงให้เห็นว่า วิชารัฐศาสตร์นั้น มีหัวใจสำคัญอยู่ที่ "การศึกษาทฤษฎีการเมือง" มากกว่าสิ่งอื่นใดทั้งหมด เขากล่าวว่า "ทฤษฎีการเมืองเป็นวิชาที่มีความสำคัญที่สุดทางรัฐศาสตร์.. เพราะแท้ที่จริงแล้ว การศึกษารัฐศาสตร์ ได้แก่ การศึกษาทฤษฎีการเมืองนั่นเอง.." (หน้าคำนำ)

พ.ศ.2526 ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ ในบทความขนาดเล็กที่สำคัญอย่างยิ่ง (สำหรับวงวิชาการรัฐศาสตร์ไทย) เรื่อง "รัฐศาสตร์ทวนกระแส" ได้ชี้ให้เห็นว่า ปัญหาสำคัญอย่างที่สุดของวงวิชาการรัฐศาสตร์ในประเทศไทย ไม่ใช่ปัญหาในทางทฤษฎี แต่เป็นปัญหาของ "วิกฤตการณ์แห่งความชอบธรรม" (legitimation crisis) ที่รุนแรงอย่างยิ่ง อันเนื่องมาจาก "ระบบซึ่งเคยสร้างความชอบธรรมให้กับวิชารัฐศาสตร์ ไม่สามารถจะรักษาระดับแห่งความภักดีของสมาชิกได้ ดังนั้น รัฐศาสตร์จึงถูกคนรุ่นใหม่ละทิ้ง" (2526: 4-5) เพื่อไปหาคำตอบที่น่าพึงพอใจจาก "ศาสตร์" แขนงอื่นๆ (12) หลังจากนั้น ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ ได้ทำการสำรวจตำรารัฐศาสตร์เบื้องต้น และวิจารณ์ญาณวิทยาของรัฐศาสตร์กระแสหลัก ซึ่งถูกครอบงำของญาณวิทยาแบบปฏิฐานนิยม (logical positivism) เขาได้เสนอให้นักรัฐศาสตร์ พิจารณาทบทวนตนเองในเป้าหมายของวิชา คือเราศึกษารัฐศาสตร์กันไปทำไม? ความเป็น "วิทยาศาสตร์" คืออะไร? (13) เป็นสิ่งเดียวกับความเข้าใจและข้ออ้างของรัฐศาสตร์กระแสหลักหรือไม่? และในตรงจุดนี้ เขาได้เสนอแนวคิดและความเข้าใจใหม่ที่ว่าด้วย "รัฐศาสตร์ทวนกระแส (radical political science) โดยมีคำอธิบายตอนหนึ่ง ดังนี้

"ประการที่สำคัญที่สุดที่รัฐศาสตร์ทวนกระแสต้องเข้าใจ ก็คือสิ่งที่นักรัฐศาสตร์จะศึกษา คือ คน คนไม่ใช่สัตว์ เพราะฉะนั้น การศึกษาคนจะศึกษาเหมือนสัตว์ คือดูเพียงพฤติกรรม (behavior) นั้นไม่เพียงพอ คนนั้นมีการกระทำ (actions) พฤติกรรมนั้นเกี่ยวข้องกับลักษณะการเคลื่อนไหวทางกายภาพ ซึ่งอาจศึกษาอย่างเป็นปรนัย (objective) ได้แต่การกระทำของมนุษย์นั้นคือ พฤติกรรมที่มีความหมาย..." (ชัยวัฒน์, 2526: 31)

นี่ต้องนับว่าเป็นการ "เปิดพรมแดน" ของความรู้ความเข้าใจใหม่ในอันที่จะประสานและดึงเอาผลการศึกษา และวิธีวิทยาจาก "ศาสตร์" แขนงต่างๆ เข้ามาสู่วิชารัฐศาสตร์ อันก่อให้เกิดความเข้าใจที่ทั้งกว้างขวาง และลึกซึ้งมากขึ้นว่า "ใยแมงมุมแห่งความหมาย" (web of meanings) ในทางการเมืองของมนุษย์นั้น เชื่อมโยงกับเรื่องต่างๆ เป็นจำนวนมาก

พ.ศ.2528 พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว รับเป็นบรรณาธิการของการสรุปผลการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "ทิศทางของรัฐศาสตร์ไทย" ซึ่งจัดโดยคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 27-28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2527 และเมื่อคราวจัดพิมพ์เป็นรูปเล่มอย่างสมบูรณ์ในปี พ.ศ. 2528 ทางคณะผู้จัดทำก็ได้ถือโอกาสนั้นทำการเชิดชูเกียรติคุณของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ไปพร้อมกัน ในฐานะเป็น "เอกทศกะ" ของวิชารัฐศาสตร์ไทย และมีบทบาทสำคัญเสมือนเป็น "เสาเอกแห่งประชาธิปไตย" ของสังคมไทย (หน้าคำนำ)

นี่คงต้องนับเป็นการประเมินสถานภาพ "วิชารัฐศาสตร์" ในประเทศไทยครั้งสำคัญ เนื่องด้วย มีผู้เข้าร่วมสัมมนาและแสดงความคิดเห็นเป็นจำนวนมาก และจากการพิจารณาคำอภิปรายต่างๆ เราก็คงพอเห็นได้ว่า วิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทย กำลังเปลี่ยนแปลงจากการศึกษาในแบบเดิมที่มุ่งผลิตคนเข้ารับ "ราชการ" หรือเป็น "นักปกครอง" ไปสู่การประกอบอาชีพในสายอื่นๆ ข้อสำคัญในประการต่อมา คือการยอมรับกันอย่างทั่วไปว่า วิชารัฐศาสตร์นั้นมีความหลากหลายถึงขั้นที่อาจเรียกได้ว่า "ไปคนละแบบ คนละทางสองทาง" ก็เลยบอกว่าไม่มีทิศทางที่จริงมันมีมากเสียจนกระทั่งเราบอกว่าไม่มี (ทิศทาง)... (คำอภิปรายของเสริน ปุณณะหิตานนท์ หน้า 116) ซึ่งคงจะมีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะต้องเร่งสร้าง "บูรณาการ" คือ "การประสานความรู้รัฐศาสตร์ และความรู้อื่นๆ ที่เกี่ยวเนื่องให้เกิดเป็นความรู้ที่สำคัญทางรัฐศาสตร์ (ของไทยต่อไป).." (คำสรุปของจรรุญ สุภาพ หน้า 175)

จากที่กล่าวพอเป็นสังเขปข้างต้น คงพอเห็นได้ว่าในระหว่างปี พ.ศ.2521-2528 แวดวงวิชาการทางรัฐศาสตร์ของไทยได้มีการวิจารณ์และทบทวนตนเองหลายครั้ง โดยยอมรับความหลากหลายทั้งที่กล่าวอ้างว่ามีทิศทางบ้าง และไม่มีทิศทางบ้าง เพราะการมีความหลากหลายในตัวเอง นับเป็นสภาพการณ์ของความสับสนวุ่นวายในขอบข่าย เป้าหมาย และแนวทางของการศึกษาวิชารัฐศาสตร์ในประเทศไทย ซึ่งเป็นที่เข้าใจได้ว่า สภาพการณ์ดังกล่าวคงจะมีความสัมพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่งกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมือง รวมทั้งการปรับเปลี่ยนของทัศนคติ และฐานคติของการพิจารณาทางปรัชญาว่าด้วยความรู้ทางการเมืองการปกครองของนักรัฐศาสตร์รวมทั้งของผู้คนในสังคมไทยในช่วงสมัยดังกล่าวด้วย

กล่าวคือ การเมืองการปกครองของไทย นับตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 2510 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังปี พ.ศ. 2517-2518 ต่อเนื่องมาจนถึงช่วงต้นทศวรรษที่ 2520 เราได้แลเห็นการก้าวขึ้นมามีบทบาททางการเมืองของ "ชนชั้นนำ" ไทยรุ่นใหม่ที่มาจากกลุ่มต่างๆ ซึ่งสามารถ หรืออยู่ในฐานะที่จะเข้ามาประชันขันแข่งกับผู้นำจากระบบราชการ-ทหาร ซึ่งมีอำนาจมาแต่เดิม แน่นอนว่าในกระบวนการนี้ เราได้แลเห็นปัญหาและอุปสรรค การประนี-ประนอม การเป็นพันธมิตร ความขัดแย้ง การต่อสู้ และการเสียชีวิตของผู้คนจากความรู้เหตุผลทางการเมืองซึ่งประกอบรวมเข้าด้วยกัน ได้กลายเป็น "ข้อเท็จจริง" ทั่วไปที่มีผลกระทบอย่างกว้างขวาง คือ มีอาจช่วยให้การศึกษาวิชารัฐศาสตร์ในแบบเดิมๆ ของประเทศไทย มีพัฒนาการต่อไปในฐานะที่เป็น "ศาสตร์" ที่น่าเชื่อถือ มีศักดิ์ศรี และมีความชอบธรรม (ในสายตาของสมาชิกของวงการดังกล่าว) ได้อีกต่อไป

การเปลี่ยนแปลงในการรับรู้และความหมายของคำว่า "การเมือง" ก็มีความน่าสนใจอย่างมาก จากแต่เดิม ซึ่งมีความหมายในทางลบอย่างยิ่ง เพราะเป็นเรื่องของการเล่นกับสิ่งของ "สกปรก" (ดังเช่นที่เราชอบพูดกันว่า "เล่นการเมือง") ก็เริ่มแปรเปลี่ยนไปในทางบวก(มากกว่าแต่ก่อน) โดยเป็นเรื่องของการประกอบกิจการงาน การเคลื่อนไหว หรือการบรรลุภารกิจบางประการ เพื่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศชาติโดยรวม (อาทิเช่น ข้อเรียกร้องให้มีการปฏิรูปการเมือง หรือการใช้การเมือง เพื่อแก้ไขวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจของประเทศ เป็นต้น) ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงที่นอกจากจะช่วยให้เกิดมีความรู้ความเข้าใจที่กว้างขวางต่อคำว่า "การเมือง" แล้วยังมีส่วนสำคัญที่จะช่วยเปิด "พรมแดนใหม่" ของการศึกษาวิจัยทางรัฐศาสตร์ไทยในแง่มุมต่างๆ อย่างกว้างขวางมากกว่าในช่วงทศวรรษที่ 2510 หลายเท่าทวีคูณ

แน่นอนว่า การขยาย "พรมแดนใหม่" ของการศึกษาวิจัยการเมืองการปกครองไทย มิได้เกิดขึ้นโดยนักวิชาการจากด้านรัฐศาสตร์ตามลำพัง (คู่ต่อไปในส่วนหลังของบทนำนี้) เพราะการประสานความรู้จากสายอื่นๆ นั้น ย่อมเกี่ยวพันทั้งในทางตรงและทางอ้อมกับนักวิชาการสาขาอื่นๆ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ นับตั้งแต่ นักประวัติศาสตร์ ซึ่งบางคนถึงกับกล่าวว่า "ในแง่ของผม แล้วถือนักประวัติศาสตร์ ก็เป็นนักประวัติศาสตร์การเมือง.. การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในแง่รัฐศาสตร์ นักรัฐศาสตร์แท้ๆ ก็ตรวจสอบได้ ในขณะที่เดียวกันนักประวัติศาสตร์ก็ได้ประโยชน์.." (คำอภิปรายของ สิบแสง พรหมบุญ ใน พรศักดิ์, 2528:47) ในขณะที่ทางด้านของนักเศรษฐศาสตร์ ก็กล่าวแสดงความคิดเห็นว่า "... (ในเวลานี้) นักเศรษฐศาสตร์ก็สนใจเรื่องการเมืองขึ้นทุกที และในท้ายที่สุด ความเข้าใจเกี่ยวกับการเมืองของนักเศรษฐศาสตร์ก็ดี หรือ นักรัฐศาสตร์เข้าใจระบบเศรษฐกิจก็ดี คงต้องประสานกัน จึงจะเกิดองค์ความรู้ที่ถูกต้องความไม่ลุ่มลุกเกิดจากการที่ไม่พยายามสร้างระเบียบวิธีที่เหมาะสมขึ้นสำหรับการศึกษาเรื่องที่เกี่ยวข้องกับประเทศไทย.." (คำอภิปรายของ ไกรยุทธ ธีรยาคินันท์ ใน พรศักดิ์, 2528:79)

เมื่อสภาพการณ์ความคิดและเคลื่อนไหวของวงวิชา "รัฐศาสตร์" ในประเทศไทย นับตั้งแต่ต้นทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา ดำเนินไปในลักษณะดังกล่าวข้างต้น ปัญหาก็คือ การผสมผสานความรู้จากสายต่างๆ รวมทั้งลักษณะการทำงานของนักรัฐศาสตร์ดำเนินไปเช่นใด นักรัฐศาสตร์เรียนรู้จากงานสาขาอื่นๆ หรือไม่ มากน้อย เพียงใด และในทางกลับกัน นักรัฐศาสตร์ได้ช่วยให้มีอะไรเกิดขึ้นบ้างที่สามารถนับได้ว่าเป็นพัฒนาการของการศึกษารัฐศาสตร์การเมือง รวมทั้งการศึกษารัฐและรัฐบาลไทยในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์

เสน่ห์ จามริก (2521: 235-245) ในบทความขนาดสั้นเรื่อง "การศึกษการเมืองการปกครองไทย" ได้กล่าวอภิปรายไว้อย่างน่ารับฟังเป็นอย่างยิ่งว่า "ในขณะนี้เราเริ่มมีนักรัฐศาสตร์ไทย ศึกษาเรื่องสังคมและการเมืองไทยกันอย่างเป็นกิจลักษณะมากขึ้นตามลำดับ แต่ก็เป็น

เรื่องการริเริ่มชวนขายส่วนบุคคลแทบทั้งสิ้น..." (หน้า 243) หรือในอีกนัยหนึ่งคือ สถาบัน การศึกษา สมาคมวิชาชีพ สมาคมวิจัย องค์การ มหาวิทยาลัย ฯลฯ ไม่ได้มีส่วนร่วมในการพัฒนา ระบบการศึกษาและองค์ความรู้ในสังคมการเมืองไทยเลย นี่เป็นสภาพการณ์ความเป็นไป ซึ่ง ค้ำรองอยู่อย่างต่อเนื่อง คราวจนปัจจุบัน ดังตัวอย่างเช่นที่สมเกียรติ วันทะนะได้ประเมินสถาน ภาพไว้ (Somkiat, 1996) เมื่อไม่นานมานี้ว่า การศึกษาการเมืองของไทยในยุคสมัยปัจจุบัน มี การพัฒนาและความเคลื่อนไหวโดยนักวิชาการปัจเจกบุคคลทั้งสิ้น ที่สำคัญๆ ได้แก่ โดยผลงาน การศึกษาของ เสน่ห์ จามริก เรื่อง การเมืองไทยกับการพัฒนาการรัฐธรรมนูญ (2529) สุจิต บุญบงการ เรื่อง การพัฒนาทางการเมืองไทย.. (2531) นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง "รัฐธรรมนูญฉบับ วัฒนธรรม" (2534) และ "วัฒนธรรมของคนชั้นกลางไทย" (2536) ชัยอนันต์ สมุทวณิช เรื่อง อำนาจอธิปไตยกับอำนาจการเมือง (2535) รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ อนิจจังลักษณะของการเมือง ไทย (2535) สมเกียรติ วันทะนะ เรื่อง "ชนชั้นนำกับประชาธิปไตยไทย" (2535) ชีรยุทธ บุญมี เรื่อง สังคมเข้มแข็ง (2535) สมบัติ จันทรวงศ์ เรื่อง เลือดตั้งวิกฤติ (2536) นัฏฐาทิพย์ นาดสุภา กับพรวิไล เลิศวิชา เรื่อง วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2537) เอนก เหล่าธรรม ทักษ์ เรื่อง สองนคราประชาธิปไตย (2537) และ โดยผลงานของพิทยา ว่องกุล เรื่องชุมชนธิปไตย (2539) เป็นต้น

พิจารณาจากรายชื่อของผลงานทางวิชาการ รวมทั้งรายชื่อของนักวิชาการที่ผลิตผลงาน ทาง "การเมือง" หรือ "รัฐศาสตร์ไทย" ในช่วงหนึ่งทศวรรษเศษที่ผ่านมาตามเกณฑ์การ ประเมินของสมเกียรติ วันทะนะ (Somkiat, 1996) ข้างต้น ก็คงพอเห็นได้ว่าครึ่งหนึ่งของนัก วิชาการกลุ่มดังกล่าว มิได้รับการฝึกฝน อีกทั้งมิได้รับปริญญา หรือสอนและทำการวิจัยในสังกัด ของคณะรัฐศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยต่างๆ แต่ประการใด ไม่ว่าจะเป็น นิธิ เอียวศรีวงศ์, ชีรยุทธ บุญมี พรวิไล เลิศวิชา รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ และ พิทยา ว่องกุล เป็นต้น ล้วนเป็นคนที่ มาจากต่างสาขาวิชาทั้งสิ้น มีพักกล่าวถึง ผลงานของ ประเวศ วะสี ซึ่งมาจากสาขาวิชาแพทย ศาสตร์ แต่กลับมีผลงานทางด้านรัฐศาสตร์อย่างโดดเด่นในช่วง 5-6 ปีที่ผ่านมา (ดูคำอภิปรายของ มนตรี เจนวิทย์การ ใน จมพล, 2534: 64)

เมื่อผลงานความคิด และความเคลื่อนไหวของนักวิชาการทางด้านรัฐศาสตร์ใน ประเทศไทยเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคล เสียยังจะเป็นผลงานขององค์กร และสถาบัน ก็คงพอเป็น เรื่องที่คาดเดาได้ว่า การตั้ง หรือประสานความรู้จากสาขาวิชาอื่นๆ ก็คงเป็นเรื่องของความสนใจ และเป็นความพยายามของปัจเจกบุคคลเองด้วย แน่แน่นอนว่า ในความพยายามนี้ บางคนประสบความสำเร็จ คือได้รับการยอมรับจากนักวิชาการในสาขาวิชาที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้อง และบางคนต้อง